

De positie van het architectonisch ontwerp in de publieke bouwopgave

Een historische analyse

V. van Belle (3137309)

Masterscriptie Kunstbeleid en -management

Universiteit Utrecht

Begeleider: dr. H. Bavelaar

Datum: december 2010

Inhoudsopgave

Inleiding op het onderzoek	3
Inleiding	3
Vraagstelling en relevantie	4
Onderzoeksmethoden	5
Theoretisch kader	5
1. De jaren zeventig: het dienende ontwerp als welzijnsinstrument	9
1.1. Het gevoerde overheidsbeleid	9
1.2. De bouwopgaven	11
1.3. De ontwikkeling van de inspraak	12
1.4. De positie van de architect	13
2. De jaren tachtig: het conceptuele ontwerp als katalysator bij publicprivate partnerships in de stedelijke vernieuwing	15
2.1. Het gevoerde overheidsbeleid	15
2.2. De bouwopgaven	16
2.3. De positie van de architect	19
3. De jaren negentig: een publieke architect bij een slinkende publieke bouwopgave	21
3.1. Het gevoerde overheidsbeleid	21
3.2. Het architectuurbeleid	22
3.3. De bouwopgaven	24
3.4. De positie van de architect	26
4. Nieuwe ontwikkelingen, nieuwe kunde: een minder autonome positie in een veeleisender context	29
4.1. Het gevoerde overheidsbeleid	29
4.2. Het architectuurbeleid	30
4.3. De bouwopgaven	31
4.4. De positie van de architect	33
5. Conclusie	35
6. Bibliografie	39

Inleiding op het onderzoek

Inleiding

De aanleiding voor dit onderzoek heb ik gevonden in mijn stage bij de Raad voor Cultuur, waar tijdens mijn stageperiode een advies over publiek opdrachtgeverschap in voorbereiding was. Geconfronteerd met de voorgeschiedenis van dit beleidsonderwerp, raakte ik geïnteresseerd in de achtergronden ervan. Het uitoefenen van goed publiek opdrachtgeverschap waarbij er expliciet aandacht is voor de architectuur, is een overheidstaak die, onder meer, tot het cultuurbeleid gerekend kan worden. De term publiek opdrachtgeverschap duidt op de rol van de rijks-, provinciale en gemeentelijke overheid als opdrachtgever en stimulator in het tot stand komen van architectuur. Deze definitie zal in dit onderzoek gehanteerd worden. Het publiek opdrachtgeverschap van de overheid beperkt zich niet tot de architectuur, maar strekt zich uit over allerlei sectoren, van de zorg, het onderwijs tot het waterbeheer. In dit onderzoek wordt het opdrachtgeverschap niet dusdanig breed behandeld. Hoewel de scheidslijn soms moeilijk te trekken is, wordt er geen aandacht besteed aan de totstandkoming van andere werken in de ruimtelijke ordening, zoals infrastructuur, landschap of stedenbouw.

Vanaf de twintigste eeuw handelt de overheid via het eigen opdrachtgeverschap als stimulator van architectuur, en wil het opdrachtgeverschap waarbij er veel aandacht is voor het ontwerp, bevorderen. Dit is nog steeds een van de belangrijkste doelstellingen van het architectuurbeleid, zo blijkt uit de recente architectuurnota *Een cultuur van ontwerpen*.¹ Om verschillende oorzaken staat sinds enkele decennia echter het publiek opdrachtgeverschap in de architectuur onder druk. Sinds de jaren tachtig veranderen ontwikkelingen als decentralisatie, verzelfstandiging en uitbesteding van overheidstaken de praktijk van het opdrachtgeverschap. Het opdrachtgeverschap zou hierdoor indirecter en complexer zijn geworden en ondergesneeuwd worden door andere, economische belangen. Ook meer recente ontwikkelingen na 2000, zoals de invoering van de Europese aanbestedingsregels in 2004 en de introductie van nieuwe aanbestedingscontracten, zouden ertoe hebben geleid dat de architect als ontwerper een ondergeschikte rol in het bouwproces krijgt toebedeeld. De kwaliteit van de gebouwde omgeving en openbare ruimte staat hiermee onder druk. Het aandeel dat het architectonische ontwerp als culturele component in de ruimtelijke ordening inneemt, zou door deze ontwikkelingen beduidend verkleind zijn en de positie van de architect zou zijn verzwakt. Dit onderzoek wil de vraag beantwoorden of dit werkelijk zo is en indien deze aanname correct is, wat de oorzaken hiervan zijn. Dit gebeurt door middel van een historische analyse van de wijze waarop architectonische kwaliteit in het publieke opdrachtgeverschap een rol heeft gespeeld vanaf de jaren zeventig.

Het publiek opdrachtgeverschap houdt zich in wezen bezig met een sturingsvraagstuk van de overheid. De veranderingen in het publiek

¹ Ministeries OCW (Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen), VROM (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer), LNV (Landschap, Natuur en Voedselkwaliteit) (e.a.), *Een cultuur van ontwerpen. Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp*, Den Haag 2008.

opdrachtgeverschap hebben betrekking op, of komen voort uit, de veranderde verhoudingen tussen overheid, markt en middenveld. Ontwikkelingen als decentralisatie, privatisering, verzelfstandiging, marktwerking en schaalvergroting beïnvloeden deze verhoudingen, waardoor de organisaties binnen deze sectoren continu aan verandering onderhevig zijn.² Dit onderzoek besteedt ook aandacht aan deze ontwikkelingen, omdat de grens tussen publieke en niet-publieke belangen hierdoor soms diffuus is geworden.

Vraagstelling en relevantie

De onderzoeksvraag luidt: *Wat is de positie van het architectonisch ontwerp in de publieke bouwopgave?* De onderzoeksvraag wordt beantwoord door middel van een historische analyse van de wijze waarop architectonische kwaliteit in het publieke opdrachtgeverschap een rol heeft gespeeld vanaf de jaren zeventig. De eerste deelvraag is: *welke opvattingen over de overheidstaak in het publieke opdrachtgeverschap zijn er vanaf de jaren zeventig te onderscheiden?* Bij deze deelvraag staat de ontwikkeling van het overheidsbeleid ten aanzien van architectuur en publiek opdrachtgeverschap centraal. In het bijzonder wordt de opvatting over architectuur als merit good hier beschouwd. De tweede deelvraag luidt: *welk aandeel had het architectonisch ontwerp in de publieke bouwopgaven?* Met de tweede deelvraag wordt de vraag beantwoord op welke wijze architecten en hun ontwerpen deel uitmaakten van de bouwopgaven die van overheidswege geïnitieerd werden. De derde deelvraag is: *welke positie had de architect in het bouwproces?* Deze deelvraag bekijkt welke ontwikkeling de positie van de architect heeft doorgemaakt, om de consequenties van die ontwikkeling voor het publiek opdrachtgeverschap te kunnen vaststellen.

Het doel van het onderzoek is een achtergronddiagnose van de situatie, waarbij de achtergronden en het ontstaan van eventuele problemen worden onderzocht. Uiteindelijk leidt dit tot een reflectie waarin aan de hand van de verkregen inzichten, de huidige situatie wordt geschetst. De maatschappelijke of praktische relevantie van dit onderzoek is erin gelegen om meer inzicht te verschaffen in de ontwikkelingen in het publiek opdrachtgeverschap van de afgelopen vier decennia. Met de verkregen inzichten kan er een juist beeld ontstaan dat het uitgangspunt kan zijn voor toekomstig denken en handelen van instituties en personen die betrokken zijn bij het publiek opdrachtgeverschap en de positie van het ontwerp hierin.

De ontwikkelingen in het cultuurbeleid in de twintigste eeuw zijn al meerdere malen onderzocht en beschreven.³ De ontwikkelingen in het cultuurbeleid die specifiek betrekking hebben op de architectuur, oftewel het architectuurbeleid, zijn echter nog niet eerder onderwerp van studie geweest. De wijze waarop het publiek opdrachtgeverschap vorm krijgt, is daarnaast breder dan het architectuurbeleid alleen.

² M.A.P. Bovens, P. 't Hart, M.J.W. van Twist, *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek*, Den Haag 2007, p. 98.

³ R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland*, Nijmegen 2006; Warnar Oosterbaan Martinius, *Schoonheid, welzijn en kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*, Den Haag 1990.

Bestuurlijke, economische en maatschappelijke ontwikkelingen hebben invloed op het overheidshandelen, en op het directe en indirecte streven naar goed publiek opdrachtgeverschap. In dit onderzoek wordt een poging gedaan om de ontwikkelingen in het publiek opdrachtgeverschap zo adequaat mogelijk te beschrijven, en daarom wordt er breder gekeken dan het cultuurbeleid. De wetenschappelijke relevantie van het onderzoek is er in gelegen om inzichten in de relatief nieuwe geschiedenis van het architectuurbeleid te creëren, en met name op het gebied van goed publiek opdrachtgeverschap.

Onderzoeksmethoden

De onderzoeksmethoden die zijn gebruikt in dit onderzoek, zijn enerzijds literatuuranalyse en anderzijds interviewanalyse. Literatuuranalyse vond plaats door middel van het analyseren van nota's, adviezen, rapporten, onderzoeken en vakliteratuur. De interviews hadden naast een informatieve en aanvullende, ook een toetsende functie. Met een aantal betrokkenen werd gesprekken gevoerd over de invulling van het publiek opdrachtgeverschap en hun bijdrage hieraan. Omdat de geïnterviewde personen alle goed ingevoerd en geïnformeerd zijn in hun sector, kunnen zij ook wel sleutelinformanten worden genoemd.⁴

Theoretisch kader

In het onderzoek worden er bepaalde, door de wetenschap geformuleerde beleidsdefinities als uitgangspunt genomen voor het onderzoeken van de ontwikkelingen in het beleid. Tevens wordt het onderzochte beleid benaderd vanuit de specifieke achtergrond die het cultuurbeleid kent. Hieronder zullen deze uitgangspunten toegelicht worden.

De ontwikkeling in de doelstellingen van het cultuurbeleid

Voordat er ontwikkelingen worden beschreven in het beleid met betrekking tot het publieke opdrachtgeverschap, wordt er gekeken naar de ontwikkeling van het sectoroverstijgende cultuurbeleid in de periode 1970-2010. Het cultuurbeleid heeft volgens de socioloog Oosterbaan Martinius oorspronkelijk een van haar belangrijkste wortels in het 'burgerlijk beschavingsoffensief'⁵, waarmee hij wijst op de pogingen die de Nederlandse burgerij vanaf de Verlichting deed om het peil en de ontwikkeling van de gehele bevolking te doen stijgen, bijvoorbeeld via organisaties als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.⁶ Oosterbaan Martinius onderscheidt drie centrale doelstellingen die elkaar in het naoorlogse cultuurbeleid hebben opgevolgd, te weten schoonheid, welzijn en kwaliteit.⁷

⁴ D.B. Baarda, M.P.M. de Goede, J. Teunissen, *Basisboek kwalitatief onderzoek*, Groningen/Houten 2001, p. 71.

⁵ Warnar Oosterbaan Martinius, *Schoonheid, welzijn en kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*, Den Haag 1990, p. 46.

⁶ Oosterbaan Martinius 1990 (zie noot 5), p. 46

⁷ Oosterbaan Martinius 1990 (zie noot 5).

Tot aan de jaren zestig domineerde het criterium schoonheid en vormde het beschavingsideaal een van de belangrijkste motivaties voor het cultuurbeleid. In de jaren zestig en zeventig verbreedde het cultuurbeleid zich met een doelstelling, die in de jaren tachtig zou afzwakken maar zijn sporen blijvend zou achterlaten, namelijk het bijdragen aan het welzijn van de samenleving.⁸ Dit welzijnsstreven kreeg gestalte vanaf circa 1965 binnen het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM). De maatschappelijke of instrumentele betekenis van kunst en cultuur werd hierbij benadrukt, zoals dit bijvoorbeeld in de nota *Kunst en Kunstbeleid* (1976) tot uiting kwam. Een verschuiving van het welzijns criterium naar het kwaliteitscriterium vond plaats vanaf het begin van de jaren tachtig. Artistieke kwaliteit zou in eerste instantie moeten prevaleren boven publieksbelangstelling of cultuurparticipatie, volgens staatssecretaris, respectievelijk minister De Boer (CDA), onderdeel van het kabinet Van Agt II (1981-1982) en Van Agt III (1982). Het kwaliteitscriterium zou volgens hem doorslaggevend moeten zijn. Zijn opvolger, Brinkman (CDA) continueerde dit uitgangspunt en distantieerde zich tegelijkertijd sterk van het meer sociale welzijnsbeleid van de jaren zeventig. Het welzijns criterium, dat in feite grotendeels een instrumenteel cultuurbeleid impliceerde, kwam op de achtergrond en het kwaliteitscriterium, dat de autonome functie van kunst vooropstelde, verscheen op de voorgrond.⁹ De kwaliteit van de kunst werd het belangrijkste streven en selectiecriterium van het cultuurbeleid. Het cultuurbeleid zou op deze wijze ook geen onderdeel worden van het welzijnsbeleid, zoals in de jaren zeventig werd beoogd met de voorbereiding van de *Kaderwet specifiek welzijn*. Het cultuurbeleid zou uiteindelijk een autonome positie krijgen in de *Wet op het specifiek cultuurbeleid* (1993). In deze wet worden de criteria kwaliteit en verscheidenheid als leidraad genomen bij het overheidshandelen. In artikel 2 van deze wet staat hierover: 'Onze Minister is belast met het scheppen van voorwaarden voor het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen; hij laat zich daarbij leiden door overwegingen van kwaliteit en verscheidenheid.'¹⁰

De ontwikkeling in de doelstellingen van het naoorlogse cultuurbeleid die Oosterbaan Martinius schetst in de opeenvolging van de drie waarden schoonheid, welzijn en kwaliteit, kunnen worden toegepast op de ontwikkeling van het architectuurbeleid. Overheidsinitiatieven om architectonische kwaliteit te stimuleren, zijn er in de tweede helft van de twintigste eeuw altijd geweest.¹¹ Echter, het expliciete architectuurbeleid met een structurele inbedding in het cultuurbeleid maakte zijn intrede officieel pas in 1991, toen de eerste architectuurnota *Ruimte voor architectuur* verscheen. In de jaren tachtig werd er het startschot gegeven voor de voorbereiding van deze nota. Dit was de werkelijke context waarin werd besloten tot een afzonderlijk architectuurbeleid en waarin de motivatie voor dit beleid werd gevormd.

⁸ R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland*, Nijmegen 2006, p. 291.

⁹ Ministerie OCW, *Cultuurbeleid in Nederland*, Den Haag 2002, p. 68.

¹⁰ Wet op specifiek cultuurbeleid, 1993, artikel 2.

¹¹ Ministeries WVC (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur), VROM, *Ruimte voor architectuur: nota architectuurbeleid*, Den Haag 1991, p. 43.

Architectuur als merit good

Voor het onderzoek naar de invulling van het publiek opdrachtgeverschap is het van belang dat er wordt gekeken naar de toegevoegde waarde van het overheidshandelen. Publiek opdrachtgeverschap impliceert overheidshandelen, net als het cultuurbeleid dit doet. Architectuur is echter een economisch zelfstandige cultuuruiting, en publieke steun aan architectuur is daarom minder vanzelfsprekend.

De kern van overheidsbeleid is het sturen van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. De term beleid is volgens *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek* (2007) van Bovens et al. van toepassing op 'alle voornemens, keuzes en acties van een of meer bestuurlijke instanties gericht op de sturing van een bepaalde maatschappelijke ontwikkeling'.¹² De ratio van overheidssturing is, volgens Bovens et al. (2007), het opvangen van de imperfecties van de markt.¹³ Daar waar de markt faalt, dient de overheid in te grijpen. De beheersing van zogenaamde merit goods is een van de redenen voor overheidssturing, zoals die kunnen worden onderscheiden volgens de economische welvaartstheorie.¹⁴ Merit goods zijn goederen die wel door de markt geproduceerd worden, maar waarvan de samenleving het wenselijk vindt dat ze voor een groter publiek beschikbaar komen. Het falen van de markt ligt hier in het feit dat de markt het aanbod van een sociaal wenselijk goed, zoals kunst en cultuur, uit zichzelf niet reguleert. Naast deze economische overwegingen bestaan er normatieve overwegingen voor of tegen het overheidsingrijpen. Hoeveel belang hecht men aan goed publiek opdrachtgeverschap? Hoeveel belang hecht men aan de architectonische kwaliteit? In hoeverre heeft de overheid de verantwoordelijkheid voor het stimuleren van architectonische kwaliteit? Deze vragen zijn vanuit verschillende ideologische standpunten verschillend te beantwoorden en vormen onderdeel van de maatschappelijke discussie en uiteindelijk de politieke besluitvorming.

De socioloog Blokland beredeneert dat de markt een aantal tekortkomingen bezit wanneer het gaat om de functie van kunst en cultuur in een samenleving.¹⁵ De markt hanteert principes van instrumentele rationaliteit in plaats van principes van waarderrationaliteit. Echter wordt in het laatste begrip de betekenis van kunst en cultuur vormgegeven. Daarnaast bevestigt het marktprincipe slechts de bestaande voorkeuren en laat zodoende geen ruimte voor ontwikkeling en innovatie van cultuuruitingen. Blokland benadert in zijn theorie de meerwaarde die een samenleving kan hebben ten opzichte van een markt, door samenleving en markt nadrukkelijk niet gelijk te stellen. De doeleinden die een samenleving kan nastreven, worden vanuit een substantiële rationaliteit ingegeven en de aanwezigheid en kwaliteit van kunst en cultuur kan een van deze doeleinden zijn. In de eerste architectuurnota *Ruimte voor architectuur* (1991) werd het doel van het architectuurbeleid omschreven als 'het scheppen van gunstige voorwaarden voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit'.¹⁶ In de meest

¹² Bovens, 't Hart, Van Twist 2007 (zie noot 2), p. 99.

¹³ Bovens, 't Hart, Van Twist 2007 (zie noot 2), p. 87.

¹⁴ Bovens, 't Hart, Van Twist 2007 (zie noot 2), p. 88.

¹⁵ H. Blokland, *Publiek gezocht. Essays over cultuur, markt en politiek*, Amsterdam 1997, pp. 114-116.

¹⁶ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 13.

recente architectuurnota *Een cultuur van ontwerpen* (2008) wordt de focus van het architectuurbeleid gelegd op 'de structurele versterking van de rol van het ontwerp als voorwaarde voor een mooi en cultureel rijk Nederland'.¹⁷ Het kwaliteitsstreven dat dominant is geworden in het cultuurbeleid, is ook onderdeel van deze substantiële rationaliteit. Kwaliteitsoordelen in de kunst zijn, zoals deze beargumenteerd worden vanuit onder meer noties van vernieuwing, originaliteit en oorspronkelijkheid¹⁸, niet te vervangen door de wetten van de markt. Aan de wijze waarop het opdrachtgeverschap in de architectuur wordt ingevuld, ligt ook een – al dan niet – streven naar kwaliteit ten grondslag.

¹⁷ Ministeries OCW, VROM, LNV (e.a.), *Een cultuur van ontwerpen. Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp*, Den Haag 2008, p. 2.

¹⁸ P. Hekkert, P. van Wieringen, *Oordeel over kunst. Kwaliteitsbeoordelingen in de beeldende kunst*, Rijswijk 1993.

1. De jaren zeventig: het dienende ontwerp als welzijnsinstrument

1.1. Het gevoerde overheidsbeleid

Het kabinet Den Uyl (1973-1977) was een van de laatste kabinetten dat zich op de versterking van de overheidsrol in de verzorgingsstaat richtte. Na het bereiken van een zekere economische welvaart, ontstond vanaf de jaren zestig de politieke doelstelling het welzijn en de kwaliteit van bestaan van de bevolking te faciliteren. De uitbreiding van de verzorgingsstaat verliep gelijktijdig met de toename van inspraak en transparantie in democratische processen als de stadsvernieuwing¹⁹.

Het openbaar bestuur legde sinds de jaren zestig de nadruk op de doorslaggevende rol die de overheid kon spelen in het bereiken van een maakbare samenleving via beleidsplanning.²⁰ Onder het kabinet Den Uyl verscheen de *Derde nota over de ruimtelijke ordening* die zich concentreerde op de verstedelijking van het land.²¹ Het beleid richtte zich op geconcentreerde verstedelijking, waarbij er zogenaamde groeikernen en overloopsteden werden aangewezen. Andere beleidsmaatregelen van dit kabinet waren het faciliteren van de stadsvernieuwing en het stimuleren van meer differentiatie in de woningproductie. Door de laatste maatregel zouden er tot 1995 met subsidies meer woningen voor kleinere huishoudens gerealiseerd worden: de zogenaamde HAT-eenheden, genoemd naar de *Nota huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens* uit 1975.

De ministers Schut (1967-1971) en Gruijters (1973-1977) van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, voerden een beleid waarin de thema's woningbouw en architectonische kwaliteit in de ruimtelijke ordening werden verweven. Schut beoogde met een stimuleringsbeleid meer variatie in de architectuur van de woningbouw te realiseren. Gruijters integreerde volkshuisvesting in het verstedelijkingsbeleid. Hij introduceerde tijdens de kabinetsperiode het woningbouwprogramma *Goed en goedkoop*, waarbij bewonersparticipatie een grote rol moest gaan spelen in het bereiken van een goede en goedkope woning. Tussen 1968 en 1979 werd daarnaast op initiatief van Schut gewerkt met experimentensubsidies in de volkshuisvesting, als middel om meer variatie in woningvorm en -indeling, materialen en constructie in de woningbouw te stimuleren. De woningbouw werd tot het einde van de jaren tachtig door middel van subsidies van overheidswege beïnvloed. De sociale woningbouw – de volkshuisvesting – viel onder de verantwoordelijkheid van het publieke lokaal bestuur.

De *Wet op de ruimtelijke ordening* bepaalde sinds 1965 de verantwoordelijkheden van elke overheidslaag inzake de ruimtelijke ordening. Het merendeel van de verantwoordelijkheden lag sindsdien op lokaal niveau bij de gemeenten, die door middel van instrumenten als bestemmings- en structuurplannen en welstandsbeleid hun opdrachtgeverschap kunnen vormgeven. Deze instrumenten

¹⁹ H. Dijstelbloem, P. den Hoed, J.W. Holtslag e.a. (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), *Het gezicht van de publieke zaak. Openbaar bestuur onder ogen*, Amsterdam 2010, p. 81.

²⁰ WRR 2010 (zie noot 19), p. 81.

²¹ Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *Derde nota over de ruimtelijke ordening Nederland*, Den Haag 1974.

bieden stedenbouwkundige en formele kaders voor architectuur, en stellen de lokale overheid in staat de samenhang en kwaliteit van de stedelijke ruimte te waarborgen.

In het rijksbouwmeesterschap kreeg architectenselectie een voornamere rol. De opdrachtgevende functie van het rijk won aan belang, doordat vanaf 1972 de functie van de rijksbouwmeester sterk was gewijzigd. De rijksbouwmeester kreeg een zelfstandige, adviserende functie en had vanaf dat moment de taak om externe architecten en kunstenaars te selecteren. Incidenteel werd er een prijsvraag uitgeschreven, zoals voor de uitbreiding van de Tweede Kamer in 1977. Het aandeel van externe ontwerpers van de Rijksgebouwendienst zou tussen 1955 en 1994 van 50% naar 80% van het totaal groeien.

In de jaren zeventig kan niet worden gesproken van een expliciet architectuurbeleid. Culturele initiatieven op het gebied van architectuur waren gefragmenteerd en incidenteel.²² In de *Nota Kunst en Kunstbeleid* (1976) bijvoorbeeld werd bouwkunst als beleidsthema niet afzonderlijk behandeld maar slechts als onderdeel van de beeldende kunst. In de begroting van 1976 werden subsidies verleend aan manifestaties en aan Stichting Wonen.²³ De kleine instellingen Stichting Wonen, Stichting Architectuur Museum en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst waren in de jaren zeventig en tachtig actief, maar zouden niet structureel ondersteund worden tot hun fusie naar het NAI eind jaren tachtig een feit was.

De aandacht van de opdrachtgevende overheid strekte zich weliswaar nog niet uit tot de architectuur in enge zin. Wel was er van overheidswege in de jaren zeventig een nieuw gevormde belangstelling voor het realiseren van een kwaliteitsvolle leefomgeving. Deze belangstelling manifesteerde zich in de idee dat beeldende kunst en vormgeving hier een waardevolle rol in zouden kunnen spelen. In *De zorg voor de vormgeving*²⁴, een nota die in 1978 werd geschreven, onderzocht het ministerie van CRM op welke wijze beeldende kunst en vormgeving de kwaliteit van de gebouwde omgeving zouden kunnen stimuleren.²⁵ De nota moest constateren dat de rol van de architect in het vormgevingsproces steeds vaker een marginale was, en zag om deze reden een taak weggelegd voor beeldend kunstenaars.²⁶ De centrale vraag was hoe kunst in het bouwproces te institutionaliseren. De nota moest, ook gezien de beperkte ruimte die aan de architect in dit proces was voorbehouden, concluderen dat dit doel nog ver weg was.

In het ideaal van de realisatie van een goede leefomgeving lag de focus van de overheid niet op de rol die architectuur en stedenbouw hierin zouden kunnen spelen, maar hoe beeldende kunst en vormgeving een 'betere basis'²⁷ zouden kunnen vormen voor het bouwen in de toekomst. De recente architectuur werd in dit verband in de *Nota*

²² Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 43.

²³ Ministerie CRM (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk), *Nota Kunst en kunstbeleid*, Rijswijk 1976, p. 120.

²⁴ Ministerie CRM, *De zorg voor de vormgeving: probleemstelling en nota beeldende kunsten en bouwkunst ten behoeve van het coördinatie overleg van het ministerie van CRM*, Den Haag 1980.

²⁵ Ministerie CRM 1980 (zie noot 24).

²⁶ Ministerie CRM 1980 (zie noot 24), p. 61.

²⁷ Ministerie CRM 1976 (zie noot 23), p. 99.

Kunst en kunstbeleid gekenschetst als een verarming in plaats van een verrijking van de omgeving.²⁸ Dit terwijl de auteurs van de nota ervan overtuigd waren dat de 'beeldende vormgeving (...) diepgaand onze manier van samenleven [beïnvloedt]'.²⁹ Ook in andere publicaties van het ministerie van CRM als *Kunst in het bouwproces* (1980) en *Zorg voor de omgeving. Over de betekenis van vormgeving* (1981), die deels verslagen waren van interne coördinatie-overleggen, werd het belang van overheidszorg voor de leefomgeving benadrukt.

Op het vlak van de beeldende kunst werden de voorgaande ideeën geconcretiseerd. Een opdrachtenbeleid voor omgevingsvormgeving van rijkswege werd, naar aanleiding van een advies van de Raad voor de Kunst in 1974, in de jaren zeventig geïnstitutionaliseerd in het Praktijkburo Beeldende Kunstopdrachten.³⁰ De gegroeide opvattingen over het betrekken van beeldende kunst bij de totstandkoming van de gebouwde omgeving, zoals deze werden verwerkt in omgevingskunst, gingen uit van eenzelfde kwaliteitsstreven voor de leefomgeving als het latere architectuurbeleid – vanaf 1991 – zou doen.

1.2. De bouwopgaven

De jaren zeventig gaven een omslag te zien in de bouwopgave, die zich verschoof van wijkuitbreidingen naar de herontwikkeling van de oudere, vaak negentiende-eeuwse stadsbuurten. Vervanging en vernieuwing van de bestaande woningvoorraad was het voornaamste doel van de stadsvernieuwing. Stadsbuurten waar de stadsvernieuwing plaatsvond, waren onder meer de Haagse Schilderwijk, de Amsterdamse Pijp en de Dapperbuurt en het Rotterdamse Oude Westen. Kenmerkend voor de periode van de stadsvernieuwing, die tot in de jaren tachtig zou doorlopen, was de betrokken rol die bewoners en belanghebbenden innamen in het besluitvormingsproces.

Het bouwen op stadsvernieuwingslocaties bracht tevens verandering in de concrete bouwprojecten teweeg: meer variatie, kleinschaliger ruimtes, het bouwen in hoge dichtheden en functiemenging waren eisen die de nieuwe opgave met zich meebracht. Ook werd een adequate inpassing in de omgeving in deze periode een kwaliteitselement. Aandacht voor de context en de openbare ruimte vertaalde zich ook naar een veranderende toepassing van de percentageregelingen.³¹ De kunst hiervan werd minder decoratief en meer autonoom van vorm en ook de positie van de betrokken kunstenaar in het bouwproces werd onafhankelijker.

Daarnaast werden de regelingen ook vaker toegepast op werken in de openbare ruimte. Publieke opdrachtgevers kregen oog voor het betrekken van vormgevers en kunstenaars bij ruimtelijke projecten. Een voorbeeld van een dergelijk project uit de

²⁸ Ministerie CRM 1976 (zie noot 23), p. 99.

²⁹ Ministerie CRM 1976 (zie noot 23), p. 94.

³⁰ B. Kempers, 'Kunst met beleid. De 'Arnhemse School' en de politiek', in: J. Fritz-Jobse, I. Middag (red.), *De Arnhemse School: 25 jaar monumentale kunstpraktijk*, Den Haag 1994, p. 57.

³¹ Hier worden bedoeld de toenmalige percentageregeling van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en de toenmalige éénprocentsregeling van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

jaren zeventig is het werk *De Blauwe Golven* van Peter Struycken, gerealiseerd op het Roermondsplein te Arnhem.

1.3. Ontwikkeling van de inspraak

De verandering in de bouwopgave bracht tevens een verandering in de besluitvorming met zich mee. Vanaf het einde van de jaren zestig had, onder invloed van een democratiseringsgolf en de groeiende behoefte aan meer zeggenschap, de inspraak in ruimtelijke processen zich ontwikkeld. De publieke belangstelling voor architectuur en stedenbouw lijkt in de tweede helft van de jaren zeventig ook toegenomen te zijn. Nieuwe architectuur werd naast in de vakbladen, frequenter in de dag- en weekbladen besproken.³² In gebieden waar stadsvernieuwing plaatsvond, kregen bewoners ruimte voor inspraak in de plannen voor hun directe woonomgeving. Reeds voor de *Wet op de stads- en dorpsvernieuwing* eind jaren zeventig zou worden ingevoerd, pasten lokale overheden al dan niet formele inspraakprocedures toe in de stadsvernieuwing. Dit gebeurde vanaf het einde van de jaren zestig. In 1970 bracht de RARO (Raad van advies voor de ruimtelijke ordening) een advies uit over de te formaliseren inspraak.³³ Veel gemeenten volgden dit advies op en institutionaliseerden de inspraak op eigen wijze.³⁴ Via stichtingen of verenigingen verzamelden bewoners en belanghebbenden zich om deel te kunnen nemen aan de politieke besluitvorming. In steden als Utrecht, Nieuwegein en Spijkenisse werd bewonersparticipatie georganiseerd via ingestelde gemeentelijke commissies.³⁵ Rotterdam ontwikkelde in de jaren zeventig een projectgroepenstructuur waarin ambtenaren en bewonersorganisaties gezamenlijk opereerden en zo invloed uitoefenden op het stadsbestuur. De bewonersgroepen kregen ondersteuning van woningdeskundigen, ontwerpers en sociaal werkers.

De ontwikkeling van inspraakprocedures was niet alleen van toepassing op de stadsvernieuwingsgebieden in de grotere steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, maar strekte zich ook uit tot nieuwe woonwijken elders in het land. Een voorbeeld van een nieuw woongebied waarbij bewoners tot in een ver stadium in het ontwerpproces konden participeren, was de wijk Kattenbosch in Rosmalen.³⁶

Het publiek opdrachtgeverschap veranderde bij de stadsvernieuwingsprojecten van een overwegend verticaal naar een overwegend horizontaal bestuurlijk proces, waarbij vele partijen werden betrokken. Bewoners werden een partij om rekening mee te houden bij de planontwikkeling. Inspraakprocedures werden daarnaast een geformaliseerd middel van het lokale bestuur om externe belanghebbenden in hun beleidsplannen in te calculeren.

³² H. d'Ancona, *Nederlandse architectuur en stedenbouw '45-'80: opstellen, vraaggelbesprekken en documentatie*, Amsterdam 1984, p. 24.

³³ RARO (Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening), *Advies inzake het betrekken van de bevolking bij de vorming van het ruimtelijk beleid*, Den Haag 1970.

³⁴ P. Castenmiller, *Onverschillige democratie: betrokkenheid bij de lokale politiek*, Amsterdam 1994, p. 34.

³⁵ W. Turpijn en H. Vennema, 'Bewonersparticipatie in het bouwproces', *Bouwen en Wonen* (1979), nr. 15 (februari).

³⁶ F. van Dillen, 'Kattenbosch Rosmalen: een proces waarin de bewoners zelf beslissen', *Plan* (1979), nr. 1.

1.4. De positie van de architect

Vanaf de jaren zestig werd het architectenberoep beïnvloed door een aantal ontwikkelingen. De bouwsector in het algemeen industrialiseerde, rationaliseerde en professionaliseerde.³⁷ Bouwprojecten werden groter en complexer, en behalve met ontwerpende werkzaamheden, dienden architecten zich meer dan tevoren bezig te houden met organiserende taken. Planning en organisatie werden vereisten voor de zich professionaliserende architect, die daarnaast meer samenwerkingsvormen moest aangaan met andere adviseurs en partners in het bouwproces. Door het arbeidsdelingproces in de bouw kreeg de architect minder verantwoordelijkheden toebedeeld. Ook het ministerie van CRM moest in de nota *De zorg voor de omgeving* (1980) constateren dat de architect een marginale rol kreeg toebedeeld in het bouwproces. Dit in tegenstelling tot de centrale positie in het bouwproces die hij in had genomen tot in de wederopbouw.³⁸

Vanaf de jaren zestig vond er ook een verschuiving plaats in het type opdrachtgeverschap. Steeds meer was er sprake van commissies of organisaties als opdrachtgever, in plaats van een individuele opdrachtgever. De traditionele rolverdeling tussen opdrachtgever en architect veranderde ook onder invloed van de zich professionaliserende projectontwikkelingbedrijven. Daarnaast bracht de stadsvernieuwingsopgave verscheidene niet-professionele opdrachtgevers met zich mee. De kwaliteit van de ontwerpen werd hierin soms ondergesneeuwd door de inspraakreacties die een middelmatig resultaat tot effect hadden. De kennis en kunde van ontwerpers werd ondergeschikt gemaakt aan de doelstelling dat bewoners in eigen buurt moesten kunnen blijven wonen. De architect diende zich ontvankelijk op te stellen ten opzichte van de wensen van de bewoners en had vaak een – soms door de publieke opdrachtgever gecreëerde – gelijkwaardigheid aan de bewoners te accepteren. Niet alle architecten vonden de inspraakprocedures tot hun taken behoren. Carel Weeber bijvoorbeeld vond dat in inspraaksituaties de overheid de architect te sterk voor een politiek doel gebruikte.³⁹ Hij nam het de generatie architecten uit de jaren zeventig kwalijk dat men zich antideskundig en antiautoritair opgesteld had en zo de ontwerperstaak had gemarginaliseerd. Weeber bepleitte daarentegen de autonome positie van de architect als ontwerper.⁴⁰

Een aantal publieke opdrachtgevers trok bewust externe architecten aan om stadsvernieuwingsprojecten vorm te geven.⁴¹ Hiermee maakten zij gebruik van het potentieel dat zich in de vakdiscussie over de herontwikkeling van binnensteden had ontwikkeld. Het gaf de projecten tevens een anti-institutionele uitstraling, doordat de ambtelijke diensten minder betrokken werden.⁴² Dit was bijvoorbeeld het geval in de

³⁷ W. Smeulers, 'Veranderingen bij de architect', *Plan* (1972), nr. 4, p. 32.

³⁸ E.M. Fontein, *De rechtspositie van de architect 1850-1985*, Delft 1988, p. 183.

³⁹ d'Ancona 1984 (zie noot 32), p. 202.

⁴⁰ d'Ancona 1984 (zie noot 32), p. 202.

⁴¹ Voorbeelden hiervan zijn Piet Blom in Hengelo en Aldo van Eyck en Theo Bosch in Amsterdam en Deventer.

⁴² H. Ovink, E. Wierenga (red.), *Ontwerp en politiek*, Rotterdam 2009, p. 104.

stad Groningen waar met behulp van externe ontwerpers als Herman Hertzberger nieuwe plannen voor de binnenstad werden ontwikkeld.

Een ontwikkeling die verband hield met de discussie over de kwaliteit en bekwaamheid van architecten, was de planvoorbereiding voor een wetsbescherming van het architectenberoep. De vraag of overheidsingrijpen middels een wet nodig was, heeft vanaf de jaren veertig tot het midden van de jaren tachtig gespeeld. Met deze wet zou de overheid als wetgever een rol kunnen spelen in de verhoging van de kwaliteit van de architectuur. Indirect zou de overheid goed opdrachtgeverschap kunnen stimuleren, door het invoeren van het kwaliteitscriterium. Ook in de jaren zeventig is er tevergeefs geprobeerd om de architectentitel op te nemen in de wet. Volgens minister Schut was er geen bescherming van het beroep nodig, omdat de overheid de bouw voldoende organiseerde door middel van bouwkundige voorschriften, de bestaande stedenbouwkundige kaders en het welstandstoezicht.⁴³

⁴³ 'Voorstel tot bescherming van de titel architect', *Plan* (1972), nr. 4, p. 53.

2. De jaren tachtig: het conceptuele ontwerp als katalysator bij publicprivate partnerships in de stedelijke vernieuwing

2.1. Het gevoerde overheidsbeleid

Vanaf het einde van de jaren zeventig nam de kritiek op de lasten van de verzorgingsstaat toe. De kritiek spitste zich toe op de overheidsbemoeienis met de publieke zaak. De kabinetten Lubbers I en II (1982-1986 en 1986-1989) richtten zich op sanering van de overheidsfinanciën door bezuinigingen en afstoting van overheidstaken. Deregulering, privatisering en reorganisatie hiervan waren instrumenten waarmee de politiek de publieke investeringen wilde heroverwegen. In het algemeen daalde de omvang van publieke investeringen in Nederland in de jaren tachtig, omdat het terugdringen hiervan een politieke prioriteit was. Zo moest er sinds 1945 voor het eerst op volkshuisvesting bezuinigd worden.⁴⁴ Begin jaren tachtig legden de rapporten *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* (WRR)⁴⁵ en *Een nieuw industrieel élan* (Adviescommissie inzake het industriebeleid)⁴⁶ de basis voor het economische beleid van de jaren tachtig. De herwaardering van het bedrijfsleven en de geleidelijke relativering van de overheidsinvloed werd een belangrijk onderdeel van dit beleid. Deze ontwikkeling weerspiegelde zich in de publiekprivate samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven op lokaal niveau in grote stedenbouwkundige projecten. Het opdrachtgeverschap zou hierdoor in de jaren tachtig van vorm veranderen.

Het kabinet Lubbers II zag de introductie van publiekprivate samenwerking als middel voor het herstel van de economie en de werkgelegenheid. Publiekprivate samenwerking zou gericht moeten zijn op 'het opvoeren van het investeringsvolume ten behoeve van onder meer de stedelijke vernieuwing'⁴⁷ en met name het lokale bedrijfsleven zou betrokken moeten worden. Enkele jaren later werd in de *Vierde nota op de ruimtelijke ordening* (1988) publiekprivate samenwerking als een horizontale samenwerking gedefinieerd: 'Een samenwerkingsproject tussen één of meer overheidspartijen en één of meer private partijen, waarbij alle partijen vanuit hun eigen doelstellingen werken aan een gezamenlijk project en waarbij risico's, kosten en opbrengsten evenredig over de partijen verdeeld zijn.' In de rijkshuisvesting werd publiekprivate samenwerking als bezuinigingsmiddel ingezet. Door afstoting van overheidsbedrijven en een nieuw huisvestingsbeleid nam het aantal opdrachten van rijksweg af. In plaats van aankoop en investering werd er in overleg met projectontwikkelaars aan lease- en verhuurconstructies gewerkt waarbij architectenkeuze geen prioriteit was.⁴⁸

⁴⁴ N. de Vreeze (red.), *Kwaliteit in discussie – woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, Deventer 1989, p. 123.

⁴⁵ WRR, *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*, Den Haag 1980.

⁴⁶ Adviescommissie inzake het industriebeleid, G.A. Wagner, *Naar een nieuw industrieel élan*, Den Haag 1981.

⁴⁷ Regeerakkoord, *Staatscourant*, 11 juli 1986, p. 4.

⁴⁸ C. van der Peet, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters: twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, p. 583.

In de *Vierde nota* werd de ruimtelijke ordening net als in de wederopbouwjaren 1945-1960 weer in dienst gesteld van economische groei, waar de tweede en derde nota over de ruimtelijke ordening een focus legden op de volkshuisvesting en het ruimtegebruik. In het beleid van de jaren tachtig kreeg de ontwikkeling van de grotere steden ruime aandacht. Ook de *Structuurschets stedelijke gebieden* (1983) stelde dat de ruimtelijke ordening zich moest gaan richten op de versterking van de lokale economie door het vestigingsklimaat voor bedrijven te verbeteren. In de *Vierde nota* werd deze lijn doorgezet met het benoemen van dertien stedelijke knooppunten. De status van stedelijk knooppunt hield in dat de rijksoverheid de economische en ruimtelijke ontwikkeling van deze steden zou stimuleren, zodat hun regionale, nationale en internationale betekenis versterkt zou worden. Dit zou tevens moeten gebeuren via aan te wijzen woningbouwlocaties, welke in de jaren negentig verder ontwikkeld zouden worden als Vinex-locaties. De uitvoering van het beleid lag bij de steden, die hun opdrachtgeverschap in de jaren tachtig vooral zouden gaan vormgeven via grote stedelijke projecten.

Daarnaast was deregulering een prioriteit in het kabinetsbeleid. Vereenvoudiging en vermindering van regelgeving moest een bevorderend effect hebben op het economisch herstel en de efficiëntie van de overheidsorganisatie. Deregulering van de bouwregelgeving werd beoogd via het *Actieprogramma deregulering (woning)bouwregelgeving*⁴⁹ dat in 1983 door het kabinet Lubbers I werd gepresenteerd. Naar aanleiding van dit actieprogramma werd er een wetsvoorstel ontwikkeld dat de welstandsnormen in de *Woningwet* zou verruimen. Daarnaast werd in 1983 een kwaliteitsstandaard voor de volkshuisvesting, zoals deze sinds 1919 vastgelegd lag in de *Voorschriften en wenken*, afgeschaft en vervangen door het *Bouwbesluit*, dat uit minder en eenvoudiger normen zou moeten gaan bestaan.

Onderdeel van de reorganisatie van de overheid in de jaren tachtig was de op veel beleidsterreinen toegepaste decentralisatie naar lagere overheden. De budgetten voor gesubsidieerde woningbouw werden gedecentraliseerd, waardoor gemeenten eindverantwoordelijkheid gingen dragen voor de planning, realisatie en financiering van sociale woningbouw.⁵⁰ Woningproductie en planontwikkeling werden primair taken van de gemeenten, die deze taken op lokaal niveau samen met marktpartijen en de zich verzelfstandigende woningcorporaties moesten gaan vervullen. Het rijk hield zich nog slechts bezig met de hoofdlijnen van het beleid via het bepalen van een ondergrens voor kwaliteit in het *Bouwbesluit*. Tezamen met de herwaardering van de steden die sprak uit het ruimtelijk beleid van de *Vierde nota* zorgde de decentralisering ervoor dat gemeenten de invloedrijkste opdrachtgevers werden.

2.2. De bouwopgaven

De stadsvernieuwingsopgave waarmee in de jaren zeventig was gestart, zette door in de jaren tachtig. In Den Haag bijvoorbeeld initieerde wethouder Duivesteijn

⁴⁹ Ministerie VROM, *Actieprogramma deregulering (woning)bouwregelgeving*, Den Haag 1983.

⁵⁰ Voor een volledig overzicht van decentraliseringsmaatregelen: Ministerie VROM, *Ontwerp Nota volkshuisvesting in de jaren negentig*, Den Haag 1988, p. 68.

stadsvernieuwingsplannen waarbij expliciet aandacht werd besteed aan de architectuur en stedenbouw.⁵¹ Hieraan verwant waren de activiteiten van Werkgroep 5x5 (1987-1989), waartoe het initiatief kwam van Duivesteijn, corporatiedirecteuren en de Nationale Woningraad. Uitgangspunt van de activiteiten, discussies en publicaties van de werkgroep was de onvrede die zij had met de kwaliteit van volkshuisvesting. Ook waren de activiteiten een reactie op de versobering en deregulering van de sociale woningbouw en de voorgestelde beleidswijzigingen in de *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig*. De werkgroep pleitte via het manifest *Oproep wonen in de jaren negentig*⁵² voor het verhogen van kwaliteitscriteria in de sociale woningbouw en leek hiermee vooral een mentaliteitsverandering te willen bereiken. Tussen 1991 en 1993 vonden deze activiteiten een vervolg in de stichting Q, die zich eveneens op nationaal niveau en in samenwerking met het Nirov⁵³ bezighield met het concretiseren van kwaliteitscriteria in de volkshuisvesting.⁵⁴

Naast het continueren van de stadsvernieuwing op oudere woonlocaties, kwam vanaf het midden van de jaren tachtig de stedelijke vernieuwing van binnensteden op gang. Tot het einde van de jaren tachtig kenden de Nederlandse steden een terugloop aan inwoners. De antistedelijke tendens van de jaren zestig en zeventig verschoof echter naar een grotere aandacht voor de stad en het centrum ervan. De stedelijke vernieuwing kenmerkte zich naast de vestiging van nieuwe bedrijven en bewoners in de steden, met name door actief overheidshandelen om dit proces te stimuleren. Zo werd er in Den Haag opdracht gegeven aan een monumentaal stadhuis en werd in Rotterdam de nota *Vernieuwing van Rotterdam* (1987) gepresenteerd. Stadsbesturen zetten in op ontwikkelingsplannen voor grote locaties nabij de binnenstad om ook bedrijven een aantrekkelijk vestigingsklimaat te kunnen bieden. Binnen de bouwopgaven kwam een nadruk te liggen op het realiseren van dergelijke stedelijke projecten, waarbij steeds vaker internationale architecten werden ingezet als ontwerper of als supervisor. Een grote rol hierbij speelde het feit dat onder meer vanwege de schaal van de projecten, gemeenten noodzakelijk marktpartijen zouden moeten overhalen om in het plan te investeren. Alleen woningbouw was tevens niet voldoende om de herontwikkeling van de relatief grote gebieden rendabel te maken.

In 1988 werd door het ministerie van VROM besloten om vijf voorbeeldprojecten in de stedelijke vernieuwing voor publiekprivate samenwerking aan te wijzen voor een rijkssubsidie, zodat deze zich verder konden ontwikkelen.⁵⁵ Deze voorbeeldprojecten waren het Céramique-terrein in Maastricht, Den Haag Centraal, Stationsgebied Noordwest in Groningen, Kop van Zuid in Rotterdam en het Oostelijk Havengebied in

⁵¹ Zijn ideeën hierover beschreef Duivesteijn in de campagnetekst 'Stadsvernieuwing als kulturele activiteit', opgenomen in A. Duivesteijn, *De stad als bewuste schepping, over architectuur en politiek*, Rotterdam 1994.

⁵² Opgenomen in Werkgroep 5x5, *Initiatief en inspiratie: thema's voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stadsontwikkeling*, Amsterdam 1989.

⁵³ Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting.

⁵⁴ Stichting Q, NIROV en De Lijn, *Q-werkboek: kwaliteit in de volkshuisvesting*, Den Haag 1993.

⁵⁵ *Voorbeeldprojecten in het kader van stedelijk vernieuwing en publiek-private samenwerking*, Staatscourant 28 juni 1988.

Amsterdam.⁵⁶ Hoewel de publiekprivate samenwerking bij elk project anders verliep, was bij het merendeel van de projecten de opdrachtgevende en regisserende rol van de gemeente zichtbaar in de organisatievorm. Het initiatief tot, en de coördinatie van de projecten kwam vanuit de gemeenten zelf.⁵⁷

Het inschakelen van internationale ontwerpers werd een middel waarmee het prestige en de aantrekkingskracht van het plan kon worden verhoogd. De architectuur, zoals de Erasmusbrug in Rotterdam, werd door de publieke opdrachtgever ingezet om investeerders te overtuigen.⁵⁸ Ook sloot het projectmatig werken, in het geval van de Kop van Zuid, goed aan op de belangstelling van marktpartijen. Om het nieuwe samenwerken met marktpartijen te vergemakkelijken, zetten de wethouders van de vier grote steden het *Platform voor stedelijke vernieuwing* op, waarin vertegenwoordigers van marktpartijen werden betrokken.⁵⁹

Naar Amerikaans voorbeeld werd er bij de Kop van Zuid een 'quality team'⁶⁰ aangesteld dat toezag op de architectonische kwaliteit van de verschillende deelprojecten, en de continuïteit en samenhang in het stedenbouwkundig plan bewaakte. De architectuur zou internationaal georiënteerd moeten worden.⁶¹ Bij de planvorming was Norman Foster betrokken en een definitief stedenbouwkundig concept was afkomstig van Teun Koolhaas Associates. Ook bij de andere stedelijke projecten waren toonaangevende architecten of stedenbouwkundigen werkzaam: in Maastricht waren dit Jo Coenen als supervisor en architecten als Mario Botta, Alvaro Siza, Aldo Rossi en Herman Hertzberger; in Den Haag waren in het stationsgebied Carel Weeber, Herman Hertzberger, Wim Quist, Rob Krier en voor het stadhuis Richard Meier betrokken; in Groningen werden Joseph Paul Kleihues, Rem Koolhaas en voor het museum Alessandro Mendini aangetrokken.

Doordat grote stedelijke projecten de boventoon voerden in de bouwopgaven, maakte op lokaal niveau de stedenbouwkundige ontwikkeling via structuurplannen veelal plaats voor projectsturing.⁶² Dankzij een wijziging in de *Wet op de ruimtelijke ordening* in 1985 waren gemeenten nog slechts verplicht om een globaal eindplan te realiseren waarvoor een beschrijving op hoofdlijnen voldoende was.⁶³ Door deze wijziging en de focus op afzonderlijke stedelijke projecten, trad de overheid terug ten gunste van andere partijen. Het risico van de beoogde flexibiliteit was het gebrek aan een samenhangende stedelijke visie.

⁵⁶ Ministerie VROM, *5 PPS projecten voor stedelijke vernieuwing, van voorzet tot voorbeeld*, Amsterdam 1989.

⁵⁷ W.S. van der Boor, *Stedebouw in samenwerking. Een onderzoek naar de grondslagen voor publiek-private samenwerking in de stedebouw*, Alphen aan de Rijn 1991, p. 315.

⁵⁸ W. Sulsters, 'Een interview met Riek Bakker over de Kop van Zuid Rotterdam', *Oase, tijdschrift voor architectuur* (1993) nr. 35, p. 27.

⁵⁹ Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 123.

⁶⁰ Sulsters 1993 (zie noot 58), p. 29.

⁶¹ Van der Boor 1991 (zie noot 57), p. 277.

⁶² Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 119; interview M. Schmitt.

⁶³ Alleen Amsterdam bleef als een van de weinige grote steden in de jaren tachtig structuurplannen met een visie voor de gehele stad realiseren (Ovink, Wierenga 2009, p. 119).

2.3. De positie van de architect

De economische terugval in de jaren tachtig deed het aantal werkzame architecten sterk dalen. Een enquête die de BNA in het voorjaar van 1982 afnam, liet zien dat de werkgelegenheid in drie jaar tijd met ruim 30% was gedaald.⁶⁴ Tussen 1980 en 1989 nam het aantal architectenbureaus af van 2368 naar 1906.⁶⁵ Het aantal architecten dat werkzaam was op een bureau, nam tussen 1980 en 1989 af, maar het aantal architecten dat werkzaam was in het bedrijfsleven, bij de overheid of bij een projectontwikkelaar, nam toe.⁶⁶

In de periode van stedelijke vernieuwing veranderde de rol van de ingeschakelde ontwerpers doordat niet zozeer sprake was van een vastomlijnde opdracht maar van een open, op verbeelding gebaseerde opdracht.⁶⁷ Door de schaal van de projecten en de complexiteit van de organisatie met publieke en private partijen, besloeg het aanloopproces tot de besluitvorming door de gemeenteraad niet zelden meerdere jaren. In dit proces werden in sommige gevallen ontwerp opdrachten uitgeschreven aan meerdere architecten, waarna er een selectie plaatsvond of de opgave werd geherformuleerd. Op deze wijze kreeg de ontwerper een meer conceptuele rol toegedicht in een vroeg stadium van de planvorming. De vele schetsen die Jo Coenen maakte voor het te herontwikkelen Céramique-terrein in Maastricht getuigen hiervan.⁶⁸ Daarnaast kreeg de betrokken architect of stedenbouwkundige in de stedelijke projecten vaak een superviserende rol toebedeeld in het opstellen van een totaalplan of het coördineren van de deelprojecten.

Een deel van de (internationale) architectenprofessie, waaronder Rem Koolhaas, begon zich bovendien te ontwikkelen richting stedenbouwkundige vraagstukken. Dit had tot gevolg dat architecten zich vaker met grotere masterplannen gingen bezighouden: ofwel in de vorm van prijsvragen als *Parc de la Vilette* in Parijs (1982) ofwel in de vorm van stedenbouwkundige opdrachten afkomstig van lokale bestuurders, zoals wethouder Schaefer aan Koolhaas de opdracht gaf voor het IJplein in Amsterdam. Het veelvuldig aantrekken van externe ontwerpers doet vermoeden dat de stedenbouwkundige expertise in het ambtelijk apparaat niet voldoende was.⁶⁹

Het lijkt erop dat de positie van de architect in de jaren tachtig is versterkt, ondanks of misschien wel dankzij de slechte arbeidsmarkt. Het klimaat voor architectuur verbeterde zich dankzij culturele initiatieven die niet alleen door vakgenoten maar ook door het publiek bezocht werden. Voorbeelden hiervan zijn publieke manifestaties als festival Architecture International Rotterdam (AIR) te Rotterdam in 1982, festival De Stad te Arnhem in 1983, de eerste Open Monumentendag in 1987 en de eerste Dag van de Architectuur in 1985, een internationaal initiatief dat

⁶⁴ Fontein 1988 (zie noot 38), p. 158.

⁶⁵ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 100.

⁶⁶ Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, *De bouwproductie en de behoefte aan hoger opgeleide bouwkundigen op de middellange termijn*, Amsterdam 1989.

⁶⁷ Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 121.

⁶⁸ H.L.M Coenen, *Jo Coenen schetsen: Noordknoop Céramique Maastricht*, Rotterdam 2001.

⁶⁹ Hier wordt ook op gewezen in S. Umberto Barbieri, *Architectuur en planning: Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983, p. 194.

door Nederland als eerste land in Europa werd gerealiseerd. Vanaf 1983 werd er bovendien door de ministeries WVC en VROM gezamenlijk gewerkt aan de voorbereiding voor een architectuurmuseum, het toekomstige Nederlands Architectuur Instituut. Dit resulteerde in 1984 in de *Witte nota*, een beleidsschets, en in 1988 tot de oprichting ervan.⁷⁰ Naast de collectietaak zou het instituut zich moeten gaan richten op het bevorderen van de publieke belangstelling voor architectuur.

De sterkere publieke positie vertaalde zich nog niet in een wettelijke bescherming. Namens het kabinet Lubbers I onderzocht de commissie Geelhoed⁷¹ de mogelijkheden van deregulering en werd gevraagd te adviseren over een wetsvoorstel voor een architectentitel. De commissie adviseerde in 1984 het wetsvoorstel in te trekken, vanwege het feit dat een titelbescherming niet van openbaar belang zou zijn.⁷² Een wettelijke titelbescherming druiste in tegen de uitgangspunten van het dereguleringsbeleid, dat tot doel had om het aantal wetten en reglementen terug te dringen. Uiteindelijk kwam de wettelijke titelbescherming aan het eind van de jaren tachtig toch tot stand teneinde aan de richtlijn van de Europese Unie over de harmonisatie van de architectendiploma's te kunnen voldoen.

⁷⁰ H. van Dijk, 'Het architectuurmuseum als brein', *Wonen TABK* (1985) nr. 11-12, p. 46.

⁷¹ Officieel opereerde deze commissie onder de naam 'Commissie vermindering en vereenvoudiging van overheidsregelen'. De voorzitter van de commissie was mr. L.A. Geelhoed.

⁷² *Deregulering van overheidsregelingen: eindbericht van de commissie vermindering en vereenvoudiging van overheidsregelen*, Den Haag 1984.

3. De jaren negentig: een publieke architect bij een slinkende publieke bouwopgave

3.1. Het gevoerde overheidsbeleid

De kabinetten-Kok streefden vanaf 1994 in navolging van de kabinetten-Lubbers naar meer marktwerking in overheidshandelen. Naar het voorbeeld van de Angelsaksische beleidsstroming New Public Management (NPM) werden economische principes uit het bedrijfsleven als marktwerking, efficiëntie en resultaatgerichtheid van toepassing geacht op de overheidsorganisatie.⁷³ Van deze bedrijfsmatige benadering, die het liberalisme als uitgangspunt had, was de scheiding tussen beleid en beleidsuitvoering een van de centrale principes.⁷⁴ New Public Management wordt in *Openbaar bestuur, beleid, organisatie en politiek* van Bovens et al. (2007) omschreven als een niet helder af te bakenen benadering, maar als een diverse verzameling van inzichten, praktijken en modellen, die alle tot doel hebben 'organisaties binnen de overheid resultaatgerichter, meer ondernemend, en meer kostenbewust te laten opereren'.⁷⁵ Ook in het ruimtelijk beleid werd de ondernemende rol van de overheid voorgestaan. De WRR noemde in het rapport *Van de stad en de rand* (1990) de veranderende rolverdeling tussen publieke en private opdrachtgevers 'de tweede institutionele omwenteling van de naoorlogse verhoudingen'⁷⁶ en noemde de 'Angelsaksische ondernemingscultuur' als inspiratie voor de pps-projecten op gemeentelijk niveau.

De vernieuwingen in het openbaar bestuur waren in Nederland grotendeels op de interne organisatie van het overheidsbestuur gericht. Hierbij werden veel uitvoeringstaken van nationaal naar gemeentelijk niveau verschoven. Door deze decentralisatie stonden sinds lange tijd de gemeenten en stedelijke ontwikkeling weer centraal.⁷⁷ De aandacht voor de internationale concurrentiepositie van de Nederlandse steden, die vanaf de Vierde nota (1988) prioriteit had, uitte zich in overheidsnota's als *Randstad internationaal* (1991), *De Randstad maakt zich op* (1990) en *De Randstad op weg naar 2015* (1990). Ook de directe leefomgeving bleef een punt van aandacht. Zo werd er zowel in de *Vierde nota*⁷⁸ als in de *Vinex*⁷⁹ een stimuleringsprogramma opgezet ter verbetering van de dagelijkse leefomgeving. Opdrachtgevers konden plannen indienen op het gebied van het milieu, naoorlogse wijken en de openbare ruimte, waarvan vervolgens voorbeeldplannen werden geselecteerd die een subsidie zouden ontvangen.

⁷³ Een toonaangevend boek waarin tien principes over New Public Management staan geformuleerd, is D. Osborne, T. Gaebler, *Reinventing government: how the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*, Reading 1992.

⁷⁴ Bovens, 't Hart, Van Twist 2007 (zie noot 2), p. 74.

⁷⁵ Bovens, 't Hart, Van Twist 2007 (zie noot 2), p. 74.

⁷⁶ WRR, *Van de stad en de rand*, Den Haag 1990, p. 34.

⁷⁷ WRR 2010 (zie noot 19), p. 90.

⁷⁸ Ministerie VROM, *Vierde nota over de ruimtelijke ordening, deel a: beleidsvoornemen*, Den Haag 1988.

⁷⁹ Ministerie VROM, *Vierde nota over de ruimtelijke ordening extra, deel I: ontwerp-planologische kernbeslissing*, Den Haag 1990.

Met de nota *Volkshuisvesting in de jaren negentig* (1989) die onder staatssecretaris Heerma verscheen, werd de liberale koers in de jaren negentig verder voortgezet. Ook in de woningbouwsector begon het marktdenken door te klinken: het eigen-woningbezit werd bevorderd, verschillende woningbouwsubsidies werden afgeschaft en in 1995 werden de woningcorporaties verzelfstandigd. Centraal in het volkshuisvestingsbeleid stond de bevordering van de vrije sector en versterking van de marktwerking.⁸⁰ Woningcorporaties, oorspronkelijk ontstaan uit particuliere, soms ideologische initiatieven in de negentiende en begin twintigste eeuw, waren na de liberaliseringsoperatie niet langer strikt publieke opdrachtgevers. Omdat woningcorporaties hun private belang als marktpartij dienden zeker te stellen, maar tevens uitvoerder van overheidsbeleid dienden te zijn, worden hun organisaties en opdrachtgeverschap sinds de verzelfstandiging als hybride gekenmerkt.⁸¹ Het stellen van publieke doelen als architectonische kwaliteit is dan ook niet vanzelfsprekend. Ondanks diverse activiteiten rond 1990, zoals de conferentie Architectuur en Volkshuisvesting die de Nationale Woningraad in 1989 organiseerde en de activiteiten die Stichting Q ontplooidde, hanteerden woningcorporaties geen concrete instrumenten of beleid ter bevordering van architectonische kwaliteit.⁸² Technische en functionele kwaliteitscriteria domineerden boven esthetische criteria, en twintig procent van de corporaties verstreekte opdrachten zonder een programma van eisen. De aanbevelingen aan de rijksoverheid om het streven naar architectonische kwaliteit onder corporaties te stimuleren, bestonden uit projectdocumentatie, tentoonstellen en publicatie van voorbeeldprojecten, excursies, prijzen en scholing.⁸³

Door de decentralisatie en de meer marktgeoriënteerde visie op het openbaar bestuur die zich onder meer manifesteerde in de verzelfstandiging van de woningcorporaties, lag het voor de hand dat de rijksoverheid architectonische kwaliteit vooral wilde bevorderen door middel van stimulerend en ondersteunend beleid. Met dit beleid zouden de opdrachtgevers kunnen worden bereikt aan welke de uitvoeringstaken waren toebedeeld.

3.2. Het architectuurbeleid

In 1991 verscheen de eerste nota over architectuurbeleid *Ruimte voor Architectuur*. Met deze nota werd architectuur een expliciet en zelfstandig onderdeel van het cultuurbeleid. Hierin vindt het beleid met betrekking tot opdrachtgeverschap in relatie tot architectuur ook zijn oorsprong. De nota was een product van de samenwerking tussen de ministeries van WVC en VROM en was weliswaar de eerste architectuurnota, maar moet in het licht van de vorige nota's *Vierde nota over de ruimtelijke ordening* (1988), *Nota gecoördineerd bouwbeleid* (1987) en *Notitie*

⁸⁰ Ministerie VROM, *Ontwerp Nota volkshuisvesting in de jaren negentig*, Den Haag 1988, pp. 19-21.

⁸¹ T. Brandsen, W. van de Donk, P. Kenis, *Meervoudig bestuur: publieke dienstverlening door hybride organisaties*, Den Haag 2006, p. 187.

⁸² Ministerie VROM, WVC, Nationale Woningraad, *Woningcorporaties en architectuurbeleid. Opvattingen van woningcorporaties over architectonische kwaliteit*, Almere 1991.

⁸³ Ministerie VROM, WVC, Nationale Woningraad 1991 (zie noot 82).

cultuurbeleid (1985) worden gezien.⁸⁴ De doelstelling om architectonische kwaliteit te bewaken en bevorderen, is ook in deze eerdere nota's terug te vinden. VROM had zich bijvoorbeeld naar aanleiding van de nota *Gecoördineerd bouwbeleid* (1987) al ten doel gesteld om goed opdrachtgeverschap in relatie tot architectonische kwaliteit te stimuleren bij opdrachtgevers en gemeenten door middel van onderzoek en kennisoverdracht. Zowel vanuit het ruimtelijk beleid als het cultuurbeleid bestonden er reeds opvattingen over een actieve overheidsrol in relatie tot kwaliteitsbevordering van architectuur. *Ruimte voor architectuur* liet desondanks een duidelijke tweedeling zien in het tot dan toe gevoerde beleid van enerzijds het ministerie van VROM en anderzijds het ministerie van WVC, waarin VROM architectuur vooral vanuit de gebruikswaarde en WVC architectuur vanuit de culturele waarde had benaderd. Het voornemen van het nieuwe architectuurbeleid was dan ook om een samenhangend, integraal architectuurbeleid te voeren. De nota vertrok dan ook vanuit het idee dat architectuur niet louter het resultaat van gebruikelijke eisen is, maar de verbinding legt tussen dit primaire doel met 'meer ideële en artistieke doelen'.⁸⁵ Het geformuleerde architectuurbeleid had als centrale doelstelling 'het scheppen van gunstige voorwaarden voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit'.⁸⁶

Ruimte voor architectuur maakte onderscheid tussen enerzijds een directe opdrachtgeversrol en anderzijds een indirecte, financiërings- of subsidiëringsrol van de overheid. Bij de laatste rol heeft de overheid geen invloed op het bouwen omdat ze niet bij het bouwproces betrokken is, maar kan ze slechts de randvoorwaarden scheppen door een goed opdrachtgeverschap te bevorderen.⁸⁷ Instrumenten ter verbetering van het opdrachtgeverschap als onderzoek, prijsvragen, kennisoverdracht, manifestaties en publicaties moesten, naast de voorbeeldfunctie van het rijk, vorm krijgen via de oprichting van de infrastructuur van architectuurinstellingen: het Stimuleringsfonds voor Architectuur, Architectuur Lokaal, het Nederlands Architectuurinstituut en het Berlage Instituut.⁸⁸ Prijzen voor inspirerende, voorbeeldige opdrachtgevers als de Bronzen Bever (vanaf 1990, later overgegaan in de Zeven Piramides en Gouden Piramide) en de Scholenbouwprijs (vanaf 1992) werden tevens vanuit de rijksoverheid geïnitieerd.

Door de Stichting Bureau Architectenregister werd in samenwerking met de beroepsverenigingen een stimuleringsprogramma voor niet-professionele opdrachtgevers ontworpen.⁸⁹ Ook werden er van overheidswege diverse andere initiatieven ondernomen ter stimulering van architectonische kwaliteit in de actuele opgaven zoals de Vinex-locaties. Hoewel de meeste politieke partijen architectuur niet als een politieke prioriteit zagen en het dus niet opnamen in hun partijprogramma, ontstond er op gemeentelijk niveau desondanks gaandeweg ook meer aandacht voor

⁸⁴ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 14.

⁸⁵ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 13.

⁸⁶ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 13.

⁸⁷ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 47.

⁸⁸ Ministeries WVC, VROM, *Voortgangsrapportage architectuurbeleid*, Rijswijk 1994, p. 30.

⁸⁹ Ministeries WVC, VROM 1994 (zie noot 88), p. 31; BNA, BNI, BNS en NVTL, *Startdocument stimuleringsprogramma niet-professionele opdrachtgevers*, juni 1994.

een lokaal architectuurbeleid.⁹⁰ De instelling Architectuur Lokaal tracht sinds het begin van de jaren negentig lokale bestuurders te motiveren zich bewuster met het architectuurklimaat bezig te houden. De diverse activiteiten zijn erop gericht geweest om lokale opdrachtgevers concrete handvatten te bieden: zo verscheen in 1995 en 1997 *Niet grijs! Handboek gemeentelijk architectuurbeleid*.⁹¹

De tweede architectuurnota *De architectuur van de ruimte* (1996) streefde een verbreding van het architectuurbeleid na, naar de schaalniveaus van stedenbouw, landschapsarchitectuur en infrastructuurontwerp.⁹² Infrastructuur en landelijk gebied kregen een plaats in het beleid; de ministeries van LNV en VenW werden betrokken. Conform de grotere schaal van bouwopgaven werd het beleid naar dit schaalniveau uitgebreid. Er werden tijdelijke ontwerpplatforms opgericht die de ontwerp kwaliteit bij grote projecten als de Betuwelijn en de Hogesnelheidslijn dienden te garanderen. Met betrekking tot de planning en realisatie van de Vinexlocaties groeide het belang van marktpartijen. Het faciliterings- en stimuleringsbeleid richting het lokale bestuur en private partijen werd gecontinueerd. Het stimuleren van architectonische kwaliteit bij marktpartijen was een van de belangrijkste pijlers van deze nota.⁹³ De uitvoering van dit beleidsvoornemen werd vanaf 1997 ondergebracht bij het Steunpunt architectuuropdrachten en ontwerp wedstrijden. Vanaf 1996 zouden tevens de architectuurwedstrijden European en Archiprix gesubsidieerd worden.

Een belangrijk ander voornemen in *Ruimte voor architectuur* en *Architectuur van de ruimte* was het toebedelen van een centrale rol in het architectuurbeleid aan de Rijksbouwmeester, die via goed opdrachtgeverschap een voorbeeldfunctie zou kunnen vervullen.⁹⁴ Hoewel er in 1991 nog slechts 15 á 20% van de eigen huisvesting zelf werd ontworpen, werd er aan de Rijksbouwmeester een grote verantwoordelijkheid voor architectonische kwaliteit toegeschreven.⁹⁵ Het belangrijkste instrument vormde de architectenselectie, waarbij een reeks criteria zoals vernieuwend ontwerpen, deskundigheid, en talentontwikkeling een doorslaggevende rol dienden te spelen.

3.2. De bouwopgaven

Toen de economische situatie in de jaren negentig verbeterde, kreeg de overheid meer mogelijkheden om te investeren in de ruimtelijk-economische structuur. Er werden grote publieke investeringen gedaan op het gebied van verkeersinfrastructuur (onder andere de Betuwelijn), stedelijke vernieuwing en monumentenzorg. Daarnaast werden onder invloed van de economische voorspoed en vanuit ideologische motieven, verscheidene woningbouwsubsidies van overheidswege afgeschaft. Stedelijke

⁹⁰ 'Architectuur onderbelicht in partijprogramma's', *BladNA* (1994) nr. 3 (maart), pp. 13-16.

⁹¹ J.E. Abrahamse, J. van Campen, *Niet grijs!: architectuur en lokaal bestuur: handboek gemeentelijk architectuurbeleid*, Rotterdam 1995; J. van Campen, C. Jansen (red.), *Niet grijs! architectuur en beleid: handboek voor opdrachtgevers die te maken hebben met landschapsarchitectuur, stedenbouw, architectuur en openbare ruimte op lokaal niveau*, Amsterdam 1997.

⁹² Ministeries OCW, VROM, LNV (e.a.), *De architectuur van de ruimte. Nota over het architectuurbeleid 1997-2000*, Den Haag 1996, p. 8.

⁹³ Ministeries OCW, VROM, LNV, VW 1996 (zie noot 91), p. 8.

⁹⁴ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11).

⁹⁵ Ministeries WVC, VROM 1991 (zie noot 11), p. 50.

vernieuwing vond niet langer alleen plaats in de vorm van grote stedelijke projecten maar ook via projectontwikkeling van de grote woningbouwopgave die in de *Vierde nota inzake de ruimtelijke ordening extra* (Vinex) was opgesteld. Het accent in de bouwopgave kwam hiermee te liggen op realisatie van voornamelijk koopwoningen voor en door de markt.

In 1990 verscheen de *Vierde nota inzake de ruimtelijke ordening extra* (Vinex), waarin plannen werden beschreven voor nieuwe grote woongebieden dichtbij de grootste steden, onder andere in Utrecht, Den Haag en Zwolle. In Vinex klonk een meer marktgerichte visie door, die onder andere van toepassing werd geacht op het woningbouwprogramma dat uit de nota voortkwam: de opgave tussen 1995 en 2015 zou bestaan uit 835.000 woningen.⁹⁶ Het rijk selecteerde de bouwlocaties, maar de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het woningbouwprogramma werd bij de provincies en gemeenten gelegd. Door het herschikken van bestuurlijke verantwoordelijkheden, middels de Kaderwet Besturen in Verandering (1994), werden ook de stadsregio's belangrijke partners in de regie over de uitvoering van de Vinex-opgaven.

De lokale publieke opdrachtgever werd hierdoor belangrijker, maar was door de privatisering van de woningcorporaties, de afschaffing van woningbouwsubsidies en de stimulans van het eigen woningbezit, bij de uitvoering echter wel vooral op de markt aangewezen voor de realisatie van het programma.⁹⁷ Doordat de rijkssubsidies op woningbouw in het begin van de jaren negentig werden stopgezet, werden gemeenten bij de realisatie van de nieuwe Vinex-locaties aldus sterk afhankelijk van private partijen. De invloed van de overheid op de kwaliteit van de woningbouwproductie werd hierdoor gemarginaliseerd, omdat het opdrachtgeverschap werd uitbesteed aan andere partijen. Het publieke opdrachtgeverschap kreeg in de jaren negentig een plannend en voorwaardenscheppend karakter en de overheid trad terug in de planuitvoering. Bij de Vinex-opgave was de gemeente vaak de subsidiërende partij en de ontwikkelaar de programmerende partij. De combinatie van decentralisatie, verzelfstandiging en marktwerking in de ruimtelijke ordening zorgde ervoor dat de gemeentelijke overheid ten opzichte van de marktpartijen aan positie inboette.⁹⁸ De rol van de gemeente was niet langer dicterend maar eerder regisserend.

Bij de grote stedelijke projecten, waaraan in de jaren negentig periodiek een aantal voorbeeldprojecten toe werd gevoegd door de rijksoverheid, liep de realisatie door de lokale publieke opdrachtgever niet zelden vlekkeloos. De positie van gemeenten bleek niet alleen instabiel door snelle politieke en personele wijzigingen, maar was daarnaast ook een relatief zwakke vanwege het beperkte financiële vermogen van lokale overheden.

⁹⁶ Ministerie VROM 1990 (zie noot 79), p. 25.

⁹⁷ Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 130.

⁹⁸ H. van der Cammen, L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening: van grachtengordel tot vinex-wijk*, Utrecht 2003, p. 353.

Bij de planvorming voor de Vinex-locaties werd door de meeste gemeentebesturen een externe ontwerper ingeschakeld.⁹⁹ De meeste ontwerpers waren stedenbouwkundigen of landschapsarchitecten, zoals Teun Koolhaas, Riek Bakker en Ashok Bhalotra. De concrete invulling van de masterplannen werd vervolgens aan marktpartijen overgelaten. De onafhankelijke positie van de ontwerper was een middel om de verschillende publieke en private betrokken partijen samen te brengen. Sommige gemeenten hadden een superviserend kwaliteitsteam aangesteld dat diende toe te zien op de architectonische kwaliteit en variëteit in de plannen van ontwikkelaars.¹⁰⁰

De *Vierde nota* en *Vinex* worden wel beschouwd als het officiële einde van de traditie van overheidsgestuurde woningbouw die vanaf het begin van de twintigste eeuw bestond.¹⁰¹ Toch is de Vinex-opgave ook een voortzetting gebleken van een, via de regisserende rol van de overheid, grootschalige woningbouwproductie. Het architectonisch beeld dat de nieuwe uitbreidingsgebieden laten zien, wordt gekenmerkt door een zekere continuïteit in stijl, vorm en ensemble, dat onder andere bereikt is met het instrument van de beeldregie dat de gemeentelijke overheden in handen hadden.¹⁰² Critici wijzen echter ook op het door de marktpartijen gepraktiseerde consumentgerichte bouwen, dat de soms lage, eenvormige architectonische kwaliteit in Vinex-wijken zou hebben veroorzaakt.¹⁰³ Werkelijk consumentgericht bouwen zou volgens anderen betekenen dat er een diverser architectonisch beeld ontstaat, doordat grote projectontwikkelaars, die met overwegend economische belangen woningen laten ontwerpen met als risico dat het resultaat uit serieproductie bestaat, op deze wijze worden omzeild.¹⁰⁴ Traditionele overheidstaken als het initiëren en ontwerpen van woningbouw, werden vanaf de jaren negentig door (semi-)private partijen gerealiseerd. De basis van de planningstraditie, de centrale overheidsregie, was echter nog steeds intact, waardoor via welstandsprocedures en andere kwaliteitsinstrumenten een relatieve architectonische invloed bestond.¹⁰⁵

3.3. De positie van de architect

In de jaren negentig groeide de binnenlandse en buitenlandse belangstelling voor Nederlandse architectuur sterk. In eerste instantie richtte de internationale interesse zich vooral op Rem Koolhaas, later richtte deze zich ook op andere Nederlandse bureaus die vernieuwende architectuur ontwierpen.¹⁰⁶ Naar het voorbeeld van Koolhaas' bureau OMA werd onderzoek en theorievorming voor architecten een middel om zich te manifesteren en positioneren, en werd het creëren van een eigen handelsmerk onderdeel van de bureaustrategie. Een nieuwe generatie van conceptuele ontwerpers kwam op, die het imago van de architect sterk hebben bepaald en van wie enkelen

⁹⁹ Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 131.

¹⁰⁰ Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 134.

¹⁰¹ M. Musch, 'Poldergrond', *Oase, tijdschrift voor architectuur* (1999) nr. 52, p. 16 e.v.

¹⁰² E. Terlouw, 'Een eigen huis', *Oase, tijdschrift voor architectuur* (1999) nr. 52, p. 33.

¹⁰³ E. Taverne, A. Duivesteijn, *Bij de gratie van het conflict. Bouwen, wonen en sturen in het tijdperk van de stuifzandsamenleving*, Amsterdam 2008, p. 28, p. 91 e.v.

¹⁰⁴ E. Taverne, A. Duivesteijn 2008 (zie noot 103), p. 28, p. 91 e.v.

¹⁰⁵ M. Musch 1999 (zie noot 101), p. 16 e.v.

¹⁰⁶ B. Lootsma, *Superdutch: de tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur*, Nijmegen 2000, p. 9.

wegens roem en signatuur 'sterarchitecten' worden genoemd.¹⁰⁷ Dankzij de oprichting van het Stimuleringsfonds voor architectuur en het Fonds Beeldende Kunst, Vormgeving en Bouwkunst bestonden er sinds het begin van de jaren negentig mogelijkheden voor ontwerpers om innovatie en experiment in hun vakgebied te ontwikkelen. De stimuleringsmaatregelen die gericht waren op het verbeteren van het architectuurklimaat, hebben ongetwijfeld ruimte gecreëerd en kansen geboden om nieuwe concepten en theorieën te genereren.¹⁰⁸ De superviserende rol van architecten kwam vaker in beeld naarmate de interesse van nieuwe generaties architecten zich meer richting stedenbouwkundige vraagstukken ontwikkelde. Niet slechts individuele gebouwen maar ook architectonische concepten op een hoger schaalniveau trokken de aandacht.

Tegelijkertijd werd uitdrukkelijker merkbaar dat de architect zich in het daadwerkelijke bouwproces steeds minder autonoom kon opstellen. De toegenomen complexiteit van projecten was er de oorzaak van dat ontwerpers zich met vele partijen dienden te onderhouden en zich voortdurend aan machtsverhoudingen moesten aanpassen. De gereduceerde autonomie was daarnaast een gevolg van de geïnstitutionaliseerde inspraak- en overlegprocedures, die het bouwproces tijdrovender hadden gemaakt.¹⁰⁹

Dat het architectuurklimaat vanaf de jaren negentig verlevendigde, is ook op te maken uit het grote aantal publicaties over architectuur en stedenbouw dat sindsdien is uitgebracht. Omdat de aandacht in het merendeel van de publicaties zich concentreert op het eindresultaat, lijkt het erop dat vooral de esthetiek en vormgeving van de architectuur in de belangstelling staan.¹¹⁰ De publieke belangstelling vond daarnaast weerklank in de toename van lokale architectuurcentra. Tussen 1993 en 2010 zou het aantal lokale architectuurcentra in het land van circa negen naar circa vijftig groeien.

In het kader van de ontwikkeling van de eerste architectuurnota werd er in 1989 onderzoek gedaan naar het bestaan van lokaal architectuurbeleid, waaruit bleek dat sinds enkele jaren architectonische kwaliteit een onderwerp van belang was geworden in het beleid van veel gemeenten.¹¹¹ Het was echter nog een relatief nieuw thema waarbij nog veel afhing van de persoonlijke inzet van enkele, meestal hooggeplaatste ambtenaren. Ook bestond er nog weinig samenhang tussen de verschillende gemeentesectoren en beleidsinstrumenten die van invloed zijn op de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit. Een aantal gemeenten had voor het voorgenoemde een stadsarchitect of stadsstedenbouwer in dienst, die het lokale architectuurbeleid verder vorm kon geven. De functie van stadsarchitect stond vanaf het begin van de jaren

¹⁰⁷ A. Betsky, 'Rem Koolhaas: het vuur van manhattanisme in de ijsberg van het modernisme', in: V. Patteuw (red.), *Wat is OMA: betreffende Rem Koolhaas en het Office for Metropolitan Architecture*, Rotterdam 2003, p. 25.

¹⁰⁸ Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 136.

¹⁰⁹ Lootsma 2000 (zie noot 106), p. 24.

¹¹⁰ T. Idsinga, *Steen. Nederlandse architecten over hun drijfveren, denkbeelden en werkwijze*, Amsterdam 2009, p. 8.

¹¹¹ Zandvoort Ordening & Advies, *Architectuurbeleid door gemeenten, een inventariserend onderzoek*, Den Haag 1989; Zandvoort Ordening & Advies, *Brochure gemeentelijke overheid en architectonische kwaliteit*, Den Haag 1990.

negentig in de belangstelling. In 1994 besteedde de instelling Architectuur Lokaal voor het eerst aandacht aan stadsarchitecten zoals deze functie toentertijd in verschillende steden werd uitgeoefend.¹¹² De stadsarchitect is voor langere tijd verbonden aan een gemeente, en dient 'het ruimtelijk beleid in brede zin in goede banen te leiden'¹¹³ teneinde een hoge ruimtelijke kwaliteit te bewerkstelligen. Door zijn relatieve onafhankelijkheid zou een stadsarchitect in staat zijn om objectief te oordelen over de ruimtelijke ontwikkelingen in de stad, en de kwaliteitsdiscussie over deze ontwikkelingen op gang te houden.¹¹⁴ Stadsarchitecten zouden een boegbeeld en publiek aanspreekpunt kunnen zijn en voor een langere periode een superviserende rol kunnen hebben in het samenbrengen van verschillende beleidssectoren.

Waar de rol van de particuliere architect in een geheel bouwproces in de loop van de jaren beperkter is geworden, is de functie van stadsarchitect vaak juist bedoeld om de inhoudelijke, architectonische kwaliteit een groter aandeel in de stadsontwikkeling te geven. De functie van stadsarchitect biedt op deze wijze tegenwicht en steun aan het ambtelijk apparaat, dat in de loop der jaren vaak verkleind is en waarvan de uitvoerende taken van het opdrachtgeverschap beperkter zijn geworden.¹¹⁵ Ook werden gemeentelijke taken geprivatiseerd of uitbesteed aan externe partijen, waardoor ook de rol van opdrachtgever werd uitbesteed en hiermee de beslissingsmacht over het architectonisch ontwerp en directe relatie met de architect. Daarnaast werden onder invloed van bestuurlijke hervormingen vanaf de jaren negentig de inhoudelijke en managementfuncties binnen gemeentelijke diensten vaak opgesplitst.¹¹⁶ Bij gebrek aan goede inhoudelijke directeuren zou een stadsarchitect een belangrijke inhoudelijke rol kunnen spelen als coördinator, adviseur, opdrachtgever en begeleider in alle kwaliteitsbevorderende gemeentelijke taken.

¹¹² C. Jansen, V. Kompier, 'De stadsarchitect: relikwie uit het verleden of superman voor bestuurlijk onvermogen', *Architectuur Lokaal* (1994) nr. 5, pp. 4-5.

¹¹³ N. de Vreeze, M. van Aerschot, *Stadsarchitecten en stadsbouwmeesters: onafhankelijke adviseurs van gemeentebesturen over ruimtelijke kwaliteit*, Amsterdam 2010, p. 7.

¹¹⁴ Interview Maarten Schmitt.

¹¹⁵ RIGO heeft de werkkring van beginnende stedenbouwkundigen gepeild. In 1994 was de verhouding markt versus overheid 50%, in 1999 lag deze op 66% en 33%, in 2004 op 75% en 25% en in 2009 op 71% en 29%. Daarnaast werden gemeenten als opdrachtgever minder belangrijk voor stedenbouwkundigen: de gemeente als opdrachtgever vormde in 1994 52% van de totale opdrachtenstroom voor stedenbouwkundigen, in 1999 was dit 48%, in 2004 45% en in 2009 41%. Uit: RIGO Research en Advies BV, *Balans van de stedenbouw. Een impressie van de beroepsgroep, de vakbeoefening en de opvattingen*, Amsterdam 2010.

¹¹⁶ Interview Maarten Schmitt.

4. Nieuwe ontwikkelingen, nieuwe kunde: een minder autonome positie in een veeleisender context

4.1. Het gevoerde overheidsbeleid

Hoewel er rond het jaar 2000 nog sprake was van een hoogconjunctuur, verslechterde de economische situatie de jaren daarna, met als dieptepunt de bankencrisis die vanaf 2008 grote publieke investeringen in de bouw nagenoeg onmogelijk maakte. In het openbaar bestuur trad niet de oppositie tussen overheid en markt maar de steeds meer voorkomende verwevenheid en netwerkvorming tussen publieke en private partijen vanaf de jaren negentig op de voorgrond.¹¹⁷ Kenmerkend voor deze tendens was ook het WRR-rapport *Het borgen van publiek belang* (2000), waarin deze verwevenheid werd overdacht en waarin een integraal beleidskader voor privatiseringszaken werd bepleit.¹¹⁸ De verantwoordingsplicht van verzelfstandigde organisaties zoals woningbouwcorporaties was sterk verminderd. De *Vijfde nota over de ruimtelijke ordening* (2001) signaleerde eveneens de netwerkvorming tussen allerhande bestuurslagen en private partijen en wees op de bestuurlijke ontransparantie die de 'democratische legitimiteit'¹¹⁹ in gevaar zou kunnen brengen. In de nota werd evenwel de decentralisering van het ruimtelijk beleid naar provincies en gemeenten voortgezet. De rijksoverheid zou echter leidende restricties kunnen opleggen voor bouw- en natuurontwikkeling en zou hiermee een belangrijk planningsinstrument in handen houden. Dit laatste punt bracht zoveel kritiek teweeg dat de nota niet werd aangenomen.

Met de *Nota ruimte* (2004) keerde de rijksoverheid zich af van het werken met landelijke blauwdrukken voor het ruimtelijk beleid. Het scheppen van kaders en creëren van kansen voor ruimtelijke ontwikkeling kwam centraal te staan. Het beleid veranderde van 'toelatingsplanologie' naar 'ontwikkelingsplanologie'¹²⁰ waarin het eindbeeld niet vast zou komen te staan en waarbij de rijksoverheid een beperkte rol zou gaan spelen in onderhandelingsprocessen, vanuit het besef dat het merendeel van de investeringen in de ruimtelijke ordening worden gedaan door private partijen.¹²¹ Een belangrijk onderdeel van het nieuwe ruimtelijke beleid werd gebiedsontwikkeling. Het ministerie van VROM was niet langer plannend en sturend in de traditionele zin, maar kreeg ten hoogste een coördinerende rol toebedeeld. De nota schiep het kader waarbinnen provincies en gemeenten hun rol dienden te gaan vervullen, omdat gemeenten en provincies de overheersende bestuurslagen in de ruimtelijke ordening zijn geworden. Het was aan hen om op basis van de kwaliteitsregels die vastgelegd waren in de *Nota ruimte*, hun ambities in een structuurvisie te vertalen.

¹¹⁷ Bovens, 't Hart, Van Twist 2007 (zie noot 2), p. 76.

¹¹⁸ WRR, *Het borgen van publiek belang*, Den Haag 2000.

¹¹⁹ Ministerie VROM, *Vijfde nota ruimtelijke ordening, deel 2*, Den Haag 2001, p. 60.

¹²⁰ Ministerie VROM, *Nota ruimte: ruimte voor ontwikkeling, deel 4*, Den Haag 2004, p. 5.

¹²¹ Ministerie VROM 2004 (zie noot 119), p. 5; WRR, *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek*, Den Haag 1998, p. 105.

Ondanks de decentraliseringstendens leken de meeste provincies niet geëquipeerd om zelf ontwerpende taken uit te voeren.¹²² Ontwerpende kennis leek binnen de lokale overheidsorganisatie niet meer vanzelfsprekend aanwezig te zijn, wat deels veroorzaakt is doordat veel gemeentelijke diensten op het gebied van ruimtelijke ordening verkleind zijn.¹²³ De consequentie van de versmalling was het vaker scheiden van beleid en uitvoering en het uitbesteden aan externe partijen die zowel de rol van ontwerper als opdrachtgever kunnen vervullen. Ook werden bij reorganisaties inhoudelijke en procesmatige taken vaak losgekoppeld, zowel op gemeentelijk als op provinciaal niveau.¹²⁴ De overheidssturing dreigde zich hiermee te beperken tot een financiële.¹²⁵ Zo lijkt de financiële zijde van het opdrachtgeverschap leidend te zijn geworden ten koste van een benadering die zowel de zakelijke als inhoudelijke zijden van het opdrachtgeverschap beziet.¹²⁶ Het publiek opdrachtgeverschap werd op deze wijze steeds minder een zaak van de overheid zelf. Dit kan ook de samenwerking en verhouding met de ontwerper nadelig beïnvloeden.¹²⁷

4.2. Het architectuurbeleid

In het laatste decennium werd het architectuurbeleid gecontinueerd, waarin niet alleen een vroegtijdige inbreng van het ontwerp en versterking van de positie van het ontwerp werden nagestreefd, maar steeds ook accenten werden gelegd om goed opdrachtgeverschap te stimuleren. In navolging van de sleutelprojecten uit de jaren negentig werden vanaf de derde architectuurnota *Ontwerpen aan Nederland* (2000) meer grote projecten als voorbeeldprojecten voor deze doelstellingen aangewezen, waarbij de ministeries en het Atelier Rijksbouwmeester directe verantwoordelijk droegen voor het realiseren hiervan.¹²⁸ Het voornaamste doel van deze nota was 'de inbreng van de ontwerpende disciplines bij ruimtelijke en architectonische opgaven te versterken'.¹²⁹ Ontwerpend onderzoek zou bij moeten dragen aan de programmavorming van de projecten. De integrerende kwaliteiten van ontwerpers zouden hier een cruciale rol in kunnen spelen.¹³⁰ Uiteindelijk zou van de grote projecten een voorbeeldwerking uit moeten gaan naar private partijen.

Kenmerkend voor de verschuiving in het ruimtelijke domein was de veranderende doelgroep van de op opdrachtgeverschap gerichte instelling Architectuur Lokaal, die zich in de jaren negentig vooral op gemeentelijk opdrachtgeverschap richtte

¹²² F. Feddes, 'Het institutioneel ontwerp als geheugen: rondetafelgesprek over de ontwerpfunctie van het landsbestuur.' in: College van Rijksadviseurs, *Institutioneel ontwerp, relict, revival of revisie*. Den Haag 2006, p. 64.

¹²³ Feddes 2006 (zie noot 120), p. 58; Ministeries OCW, VROM, LNV 2008 (zie noot 1), p. 11.

¹²⁴ Feddes 2006 (zie noot 120), p. 62; Interview Maarten Schmitt.

¹²⁵ Feddes 2006 (zie noot 120), p. 62.

¹²⁶ Feddes 2006 (zie noot 120), p. 63.

¹²⁷ N. Köper, *Woekeren met ruimte: over de inrichting van Nederland*. Amsterdam 2010, p. 141.

¹²⁸ De projecten waren onder andere de Deltametropool, de Zuiderzeelijn, een routeontwerp rijkswegen, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de reconstructie van de zandgebieden, het individueel opdrachtgeverschap, de openbare ruimte, het nieuwe Rijksmuseum.

¹²⁹ Ministerie OCW, VROM, LNV (e.a.), *Ontwerpen aan Nederland, architectuurbeleid 2001-2004*, Den Haag 2000, p. 15.

¹³⁰ Ministerie OCW, VROM, LNV (e.a.) 2000 (zie noot 128), p. 40.

maar vanaf omstreeks 2000 ook op ontwikkelaars en hogere overheden.¹³¹ Zo ontwikkelde de instelling na het *Kompas* voor architectenselecties in 2001, het *Kompas bij Ontwikkelingscompetities* ten behoeve van de selectie van projectontwikkelaars.¹³²

Daarnaast werd vanaf 2000 het thema particulier opdrachtgeverschap in de woningbouw vertaald in het architectuurbeleid.¹³³ Deze vorm van opdrachtgeverschap, die wordt gekenmerkt door een meer directe relatie tussen de toekomstige bewoner of eindgebruiker en de ontwerper, bood ten opzichte van de Vinex-praktijk meer kansen aan creativiteit, uniciteit en persoonlijke betrokkenheid bij het ontwerp. Nieuwe wijken in Almere en de wijk Roombeek in Enschede gelden als voorbeelden van een praktijk waarbij gemeentelijke opdrachtgevers de voorwaarden hebben gecreëerd en dankzij de kleinschaligheid een grote rol kan worden weggelegd voor ontwerpers.

Ook in het *Actieprogramma ruimte en cultuur* (2004), dat in het verlengde van de *Nota ruimte* stond, was het realiseren van goed opdrachtgeverschap bij rijksoverheid en het stimuleren hiervan bij provincies en gemeenten een van de belangrijkste uitgangspunten.¹³⁴ Lagere overheden zouden door middel van structuurvisies meer mogelijkheden moeten creëren voor investeringen van private opdrachtgevers.¹³⁵ Net als in de jaren negentig werd een rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap jaarlijks uitgereikt.¹³⁶ Tevens was versterking van de ontwerpende disciplines bij grote ruimtelijke opgaven een belangrijke doelstelling van het actieprogramma. Desalniettemin stelde *Een cultuur van ontwerpen* (2008) nadrukkelijker dan de voorgaande architectuurnota's dat het ontwerp zowel in rijksprojecten als bij de decentrale overheden verankerd en versterkt diende te worden.¹³⁷ Deze stelling kwam ook grotendeels voort uit het besef van de verzwakte positie van het institutioneel ontwerp bij gemeenten.¹³⁸ Protocollen en andere vaste afspraken zouden een vroegtijdige inbreng van het ontwerp moeten borgen bij de door het rijk aangewezen complexe projecten voor gebiedsontwikkeling.

4.3. De bouwopgaven

De publieke bouwopgave in het laatste decennium bestond grotendeels uit maatschappelijk vastgoed als scholen, sportvoorzieningen, cultuurgebouwen en multifunctionele gebouwen, waarbij vaak sprake was van een gemengd opdrachtgeverschap.¹³⁹ Vanaf 2005 werden voor deze en andere overheidsopdrachten vanaf een bepaalde omvang de Europese aanbestedingsregels van toepassing en

¹³¹ H. Tilman, 'Interview met Cilly Jansen van Architectuur Lokaal', *De Architect* (2004), nr.11, p. 23.

¹³² J. van Campen, *Kompas: handleiding en voorbeeldmodellen bij het uitschrijven van ontwikkelingscompetities*. Amsterdam 2001.

¹³³ Ministerie OCW, VROM, LNV (e.a.) 2000 (zie noot 128), p. 34.

¹³⁴ Ministeries OCW, VROM, LNV (e.a.), *Actieprogramma ruimte en cultuur 2005-2008*, Den Haag 2005, p. 26.

¹³⁵ Ministeries OCW, VROM, LNV (e.a.) 2005 (zie noot 131), p. 14.

¹³⁶ Vanaf 1990 was dit de Bronzen Bever, vanaf 1998 de Zeven Piramides en vanaf 2003 heette de prijs de Gouden Piramide.

¹³⁷ Ministeries OCW, VROM, LNV 2008 (zie noot 1), p. 13.

¹³⁸ Ministeries OCW, VROM, LNV 2008 (zie noot 1), p. 20.

¹³⁹ M. Geertse, C. Jansen, B. Talman, *Vijf jaar Europees aanbesteden van architectuuropdrachten*. Amsterdam 2010, p. 22.

dienden ontwerp opdrachten via de aanbestedingsregels aan een architectenbureau te worden aanbesteed.¹⁴⁰ Vooral gemeentelijke opdrachtgevers kregen te maken met de aanbestedingsregels¹⁴¹ en al hadden zij tot 2010 vaak slechts incidenteel te maken met het aanbesteden van architectuuropdrachten toch vormden zij de belangrijkste aanbestedende diensten in Nederland.¹⁴² Met de inwerkingtreding van de nieuwe regels werd de toegankelijkheid voor ontwerpers tot het realiseren van publieke bouwopgaven verkleind, onder andere doordat er relatief hoge omzet- en ervaringseisen werden gesteld. Veel architectenbureaus werden uitgesloten van deelname vanwege beperkte financiële middelen, omdat het gemiddelde bureau een omzet draait die aanzienlijk lager ligt dan de gemiddelde gevraagde omzet.¹⁴³ Daarnaast beperkte de nieuwe regelgeving de doorstroming en groei van kleinere bureaus door de gevraagde ervaringseisen en referentieprojecten. Zo slaagde van 2006 tot en met 2009 een totaal van achttien architectenbureaus erin drie of meer aanbestedingen te verwerven.¹⁴⁴ Ook de diversiteit in overheidsopdrachten die een bureau aan kan nemen, werd beperkt en hiermee werd specialisatie en uniformiteit in gebouwtypen tussen grotere bureaus vergroot. Deelname aan een Europese aanbesteding vergde tevens een grote investering van bureaus die bij selectie van een ander bureau niet terugverdiend werd. Door deze verplichte investering werd de positie van bureaus door de publieke opdrachtgever verzwakt. Selectie op basis van de financiële en juridische positie van het bureau herbergde daarnaast het risico dat inhoudelijke gronden geen rol meer spelen. Door het vooropstellen van objectiveerbare normen dreigt aldus het belang van het architectonisch ontwerp op de achtergrond te raken.

Veel procedures verliepen bovendien niet in een directe relatie met de overheid maar met tussenkomst van bouwmanagementbureaus, die zorg moesten dragen voor een juridisch verantwoord aanbestedingsproces.¹⁴⁵ Dit en het risicomijdende uitgangspunt van de aanbestedingsregels dat zich vertaalde in de objectieve criteria, schiep een afstand tussen de publieke opdrachtgever en de ontwerper, wiens ontwerpende kwaliteiten met moeite geobjectiveerd kunnen worden. Overheidsmaatregelen om de negatieve gevolgen van de nieuwe regels voor ontwerpers te beperken, hadden tot nu toe vooral een stimulerend karakter richting

¹⁴⁰ In 2004 stemde de Europese Unie in met nieuwe aanbestedingsrichtlijnen. Voor diensten en werken is dit de Europese richtlijn 2004/18. Eind 2005 trad het *Besluit aanbesteding overheidsopdrachten* (Bao) in werking, een Nederlandse implementatie van de Europese richtlijn.

¹⁴¹ 55% van de opdrachtgevers tussen 16 juli 2005 en 1 november 2009 waren gemeenten. Bron: Steunpunt architectuuropdrachten en ontwerp wedstrijden, *Rapport 'Aanbesteding van van architectuuropdrachten sinds BAO'*, Amsterdam 2009, p. 2.

¹⁴² Geertse, Jansen, Talman 2010 (zie noot 139), p. 4.

¹⁴³ Uit onderzoek van het *Steunpunt architectuuropdrachten en ontwerp wedstrijden* blijkt dat de gemiddelde omzeteis die in 2006, 2007 en 2008 werd gevraagd van architectenbureaus lag op € 862.500,-. Bron: Steunpunt architectuuropdrachten en ontwerp wedstrijden, *Rapport 'Aanbesteding van van architectuuropdrachten sinds BAO'*, Amsterdam 2009, p. 5. Uit onderzoek van de BNA blijkt dat de gemiddelde omzeteis van een gemiddeld architectenbureau in Nederland lager lag, namelijk op € 507.000,- (2006), € 512.000,- (2007), en € 610.000,- (2008).

¹⁴⁴ Geertse, Jansen, Talman 2010 (zie noot 139), p. 25. De samenstelling van deze 18 bureaus is echter wel aan variatie onderhevig.

¹⁴⁵ B. Maandag, 'Eten met een accountantsverklaring', *De Architect* (2007), nr. 6, p. 32.

opdrachtgevers.¹⁴⁶ Zo ontwikkelde Architectuur Lokaal de handleiding *Kompas Light*, die het juist uitschrijven van prijsvragen en opdrachten en het Europees aanbesteden van architectendiensten gemakkelijker dient te maken.

Bij de opgaven op hoger schaalniveau zoals gebiedsontwikkeling werd door het rijk nochtans een unieke rol voor het ontwerp en de ontwerper nagestreefd. De nota *Een cultuur van ontwerpen* (2008) dichtte het ontwerp verbeeldende, integrerende en onderzoekende kwaliteiten toe, die ten goede zouden kunnen komen aan het te bereiken kwaliteitsbeeld.¹⁴⁷ *Ontwerpen aan Nederland* (2000) benoemde eerder al de integrerende en creatieve kracht van ontwerpers.¹⁴⁸ De gebiedsontwikkelingsopgaven maakten het takenpakket van de ontwerper meer flexibel omdat deze met een minder begrensde opdracht in het proces te maken had. Van architecten werd verwacht dat zij ontwerpend onderzoek deden, mogelijkheden verbeeldden en het proces stimuleerden.¹⁴⁹ Deze werkzaamheden kenmerken de brede inzet van de beroepsgroep van architecten, waarvan delen zich sinds de laatste twee decennia hebben toegelegd op hun specifieke conceptuele inzet bij complexe opgaven. Zo waren de meeste projecten die UN Studio de eerste vijftien jaar ontwierp, uitgezonderd drie gebouwen, 'hybride, complexe bundels van behoeften en verlangens naar stedelijk leven, transport en gemengde bestemmingen'.¹⁵⁰ De activiteiten van deze en andere hedendaagse architecten worden niet begrensd door de productie van gebouwen of objecten, maar deze strekken zich uit tot theoretische opgaven en analyses die het traditionele vakgebied overstijgen.

4.4. De positie van de architect

In samenhang met de invoering van de Europese aanbestedingsregels in Nederland werd er door de overheid tevens een nieuwe contractvorm in gebruik genomen bij het aanbesteden van bouwprojecten, die invloed had op de positie van de architect in het bouwproces. Van een DBFMO-contract wordt gebruik gemaakt door de overheid wanneer er sprake is van publiek-private samenwerking en de verschillende onderdelen van het bouwproces geïntegreerd kunnen worden aanbesteed.¹⁵¹ Het aantal geïntegreerde contracten nam tussen 2005 en 2010 gestaag toe en het ligt dan ook in de verwachting dat deze contractvorm in de toekomst vaker toegepast zal worden.¹⁵² In deze vorm wordt er direct door alle betrokkenen samengewerkt in een consortium, waaraan het ontwerp, de bouw, de financiering, het onderhoud en de exploitatie tezamen worden aanbesteed. De verschillende partijen delen de verantwoordelijkheid voor het eindproduct en worden hierdoor bewogen efficiënt samen te werken.

¹⁴⁶ Rijksgebouwendienst, Atelier Rijksbouwmeester, *Advies Europese aanbestedingen architectendiensten*, Den Haag 2009.

¹⁴⁷ Ministeries OCW, VROM, LNV 2008 (zie noot 1), p. 9.

¹⁴⁸ Ministerie OCW, VROM, LNV (e.a.) 2000 (zie noot 128), p. 50.

¹⁴⁹ Ovink, Wierenga 2009 (zie noot 42), p. 148.

¹⁵⁰ B. van Berkel, C. Bos, 'De nieuwe rol van de architect', *De Architect* (2004), nr. 9, p. 24.

¹⁵¹ DBFMO is een afkorting van Design, Build, Finance, Maintain, Operate. Een voorbeeld van een totaal geïntegreerde opdracht is het ministerie van Financiën.

¹⁵² Geertse, Jansen, Talman 2010 (zie noot 138), p. 22.

Architecten zijn hierbij onderdeel van het consortium, wat hen tot een integrale werkwijze en minder autonome opstelling dwingt. Ook is er, in verhouding tot een traditionele opdracht, bij deze contractvorm minder direct contact tussen architect en opdrachtgever of eindgebruiker. De architect heeft de positie van adviseur aan het consortium en werkt niet langer in nauwe samenwerking met de opdrachtgever samen.¹⁵³ Consequentie is dat de regie over het ontwerp niet meer bij de publieke opdrachtgever ligt maar bij het uit private partijen bestaande opdrachtnemende consortium. De schaalvergroting en de lange contracttijden van deze praktijk betekenen tegelijkertijd dat alleen grotere consortia kunnen deelnemen aan een dergelijke overheidsopdracht.¹⁵⁴

Hoewel de tendens bestaat om ontwerpers totale concepten, sferen en globale plannen te laten ontwerpen, is het vakgebied in hoge mate aan specialisatie onderhevig.¹⁵⁵ De complexiteit van architectonische projecten is toegenomen door het hoge aantal specialisten en andere externe betrokken partijen.¹⁵⁶ Er zijn steeds minder architectenbureaus die een geheel bouwproces van ontwerp tot oplevering realiseren en er zijn afzonderlijke bureaus ontstaan voor bouwmanagement, tekenwerk, constructieberekening en bouwkostencalculatie. Uitvoering en techniek worden gescheiden van het ontwerp, terwijl bijvoorbeeld marketing een substantieel onderdeel van grotere ontwerp bureaus is gaan vormen.¹⁵⁷ Anderzijds blijft de rol van de specifieke ontwerper in het bouwproces een constante, omdat deze vanwege zijn persoonlijke signatuur niet inwisselbaar is, in tegenstelling tot andere partijen.¹⁵⁸ Generalistisch is de ontwerper echter niet meer. De ontwikkelingen in de beroepsuitoefening van de architect zijn aanleiding geweest om de Wet op de architectentitel aan te passen. Vanaf 2010 is een beroepservaringsperiode van enkele jaren verplicht om de titel van de architect te kunnen voeren. Hierbij spelen vooral procesvaardigheden en het samenwerken in complexe situaties een rol, maar ook zakelijk inzicht in de nieuwe aanbestedingspraktijk en in de nieuwe contractvormen.¹⁵⁹ De positie van de architect in het publieke bouwproces is over het algemeen minder autonoom en minder leidend geworden; het krachtenveld waarin hij dient te opereren is complexer en veeleisender geworden.

¹⁵³ J. van Schooten, 'Waar gaat het met ons vak naartoe?', *De Architect* (2010), nr. 4, p. 74.

¹⁵⁴ Maandag 2007 (zie noot 145), p. 33.

¹⁵⁵ J. van Bergen, *WAT: van experiment naar beroepservaringsperiode*, Den Haag 2010, p. 19.

¹⁵⁶ Van Bergen 2010 (zie noot 155), p. 16.

¹⁵⁷ H. Tilman, 'Generatie in opkomst', *De Architect* (2010), nr. 2, p. 66.

¹⁵⁸ Van Bergen 2010 (zie noot 156), p. 13.

¹⁵⁹ Van Bergen 2010 (zie noot 156), p. 16.

5. Conclusie

Met de ontwikkeling in de opvattingen over de rol van de overheid is de context geschetst waarin de publieke opdrachtgever en de ontwerper opereerden. Vanaf de jaren zeventig hebben er van overheidswege verschillende beleidsvisies op het eigen opdrachtgeverschap en de stimulans van het ontwerp bestaan. In de jaren zeventig bestond een overheidsvisie op architectuur in de bredere context van een sterke overheidszorg voor de beleving en kwaliteit van de leefomgeving. Ontwerpers uit de beeldende kunst werden ondersteund om bij ruimtelijke projecten de omgeving mede vorm te geven. De instrumentele of maatschappelijke toepassing van het ontwerp paste in het welzijnsstreven dat de overheid via het cultuurbeleid ook in andere kunstdisciplines voorstond. De ontwikkeling van de inspraak veranderde het publiek opdrachtgeverschap in een overwegend horizontaal bestuurlijk proces.

De geleidelijke relativering van de overheidsinvloed op het maatschappelijk leven vanaf het begin van de jaren tachtig bracht ook een andere opvatting over het opdrachtgeverschap met zich mee. Samenwerking met private partijen bij grote stedelijke projecten werd een streven dat vanaf 1988 in voorbeeldprojecten concrete vorm kreeg. Terugtrekken van de overheid in de opdrachtgeversrol vond daarnaast plaats op het vlak van de volkshuisvesting door middel van de verzelfstandiging van de woningcorporaties en afschaffing van bouwsubsidies in de jaren negentig. Het deel van de ruimtelijke ordening dat het publiek opdrachtgeverschap bestrijkt is aldus veel kleiner geworden door de terugtrekking van de overheid en de hiermee samenhangende afname van publieke opdrachten.

Ook op het niveau van de interne overheidsorganisatie voltrok zich een reorganisatie in het bestuurlijk arrangement. De steeds voortgezette tendens tot decentralisatie van ruimtelijke taken naar gemeenten en de feitelijke verstedelijking vergrootten de verantwoordelijkheid van het lokale opdrachtgeverschap. Deze ontwikkelingen liepen echter gelijk aan een schijnbare verzwakking en niet aan een versterking van de institutionele ontwerptaken bij het gemeentelijke overheidsapparaat. Naast de reële verkleining van de ontwerp- en bouwopgaven voor gemeenten speelde ook het veranderde bedrijfseconomische denken over de overheidsorganisatie een rol in deze verzwakking, waarin door het nastreven van efficiëntie en markthandelen veelvuldiger taken werden uitbesteed aan externe bureaus voor opdrachtgeverschap, ontwerp en bouw. Scheiding van beleid en uitvoering leidde tot verzelfstandiging van overheidsonderdelen in hybride organisaties die inhoudelijk niet meer gebonden waren en zijn aan publiek beleid of politieke besluitvorming.¹⁶⁰

De ruimtelijke ontwikkeling van een hedendaagse stad komt tot stand door een samenspel van publiek bestuur, burgers, professionele partners en private investeerders. De schijnbaar noodzakelijke flexibiliteit in ruimtelijk beleid die hiermee gepaard gaat, kan leiden tot een gebrek aan een samenhangende stedelijke visie op het

¹⁶⁰ Bovens, 't Hart, Van Twist 2007 (zie noot 2), p. 258.

ontwerp van de stad. Het tekent de situatie in veel gemeenten dat de functie van stadsarchitect of stadsstedenbouwer de laatste jaren opkomt.

De beslissende rol die de overheid via het eigen opdrachtgeverschap kan spelen in het bevorderen van architectuur, is beperkter geworden door ontwikkelingen die zich in de directe context van het opdrachtgeverschap hebben voltrokken. Naast de inspraakprocedures als ontwikkeling van beneden, geldt de opkomst van de projectontwikkeling en grote marktpartijen als zijwaartse invloed en de invoering van de Europese aanbestedingsregels als supranationale ontwikkeling. De neoliberale opvatting stelde de vrije markt nadrukkelijker als leidraad voor maatschappelijke sturing.¹⁶¹

In het architectuurbeleid dat vanaf 1991 werd ontplooid, heeft in de opeenvolgende nota's de rijksoverheid steeds een goed publiek opdrachtgeverschap voorgestaan. Het opdrachtgeverschap zou het ontwerp voorop moeten stellen en zo tot een hoge architectonische kwaliteit moeten leiden. Het uitdragen van goed opdrachtgeverschap in directe zin vond vaak plaats bij grote ruimtelijke projecten waarbij de rijksoverheid zelf betrokken was. Hiermee werd niet alleen het eigen beleidsdoel tot uitvoering gebracht maar diende ook het goede voorbeeld te worden gegeven richting marktpartijen. In de ontwikkelingen in het architectuurbeleid is de opvatting van architectuur als merit good legitiem gebleven. Het beleid, dat voornamelijk uit stimuleringsmaatregelen bestaat, is erop gericht de ontwikkeling en innovatie en uiteindelijk de kwaliteit van architectuur te stimuleren. Impliciet is het, net als veel van de overige acties in het cultuurbeleid, nog steeds ingegeven door de wens om de imperfecties van de markt te compenseren.

Aan het architectonisch ontwerp werd binnen de publieke bouwopgaven steeds een bepaalde positie gegeven. Afhankelijk van de bouwopgaven werd van overheidswege een bepaalde rol van de ontwerper verlangd, of werd van ontwerperszijde een positie gekozen. In de periode van stadsvernieuwing werd vooral een beroep gedaan op de creatieve en innovatieve potenties van het architectonisch ontwerp, dat vernieuwing en variatie in woningtypen en woonmilieus moest bewerkstelligen.¹⁶² De zorg voor een kwaliteitsvolle leefomgeving werd vervolmaakt met de ontwerpen van vormgevers en kunstenaars. Architectonische ontwerpen werden in de volkshuisvesting ingezet ter verbetering van de oude wijken en de beeldvorming hiervan. Een voorbeeld hiervan is de Vaillantlaan in Den Haag, waarvoor het masterplan werd getekend door Jo Coenen. Het kwaliteitsbeeld dat architectuur opriep, werd gebruikt als richtlijn en middel in pleidooien voor een betere volkshuisvesting van Werkgroep 5x5 en Stichting Q.

¹⁶¹ R.Torenvlied, J. Hakfoort (red.), *De staat buitenspel. Overheidssturing en nieuwe instituties*, Amsterdam 2001, p. 12. De politicoloog Torenvlied en econoom Hakfoort constateren in *De staat buitenspel, overheidssturing en nieuwe instituties* (2001) dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden in de visie op sturing door de overheid in de richting van sturing door de vrije markt, waarbij er wordt gesproken van een neoliberale wending in het overheidsbeleid.

¹⁶² Een overzicht van de gebouwde omgeving in de jaren zeventig is terug te vinden in M. de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004.

In de grote stedelijke projecten die in de jaren tachtig van start gingen in onder meer Rotterdam, Groningen, Maastricht en Den Haag, speelde het architectonisch ontwerp een doorslaggevende rol in waardevermeerdering van de masterplannen en in het overtuigen van de noodzakelijke investeerders. De sterkte van het beeld, van persoonlijkheden en van internationale reputatie waren oorzaken van het succes, maar ook het feit dat in een aantal plannen architecten en stedenbouwers formeel als supervisor werden benoemd, droeg hieraan bij. In Rotterdam werd het waarborgen van de ontwerp kwaliteit geregeld via een kwaliteitsteam. Met kwaliteitsteams bestond er ook een relatieve overheidsinvloed op de architectonische kwaliteit van de Vinexwijken, waarvan alleen de globale planning een taak van de overheid was en de concrete invulling door ontwikkelaars werd geprogrammeerd. In de recente opgaven van gebiedsontwikkeling werd een brede inzet beoogd van het ontwerp, dat met verbeeldende, integrerende en onderzoekende kwaliteiten een sleutelrol zou kunnen hebben in het proces. Architectonische ontwerpen vormden aldus steeds een meerwaarde in de publieke bouwopgaven, in economische, culturele en sociale zin.

Enerzijds werd bij de grote stedelijke projecten, bij de Vinexwijken en voor een deel ook bij de gebiedsontwikkelingsopgaven aldus steeds een bepaalde bureaucratische structuur ontwikkeld om de kwaliteit van het architectonisch ontwerp te kunnen waarborgen. De aard van het opdrachtgeverschap van de aanwezige bouwopgaven verschoof in de loop der jaren echter van publiek richting privaat, waardoor de legitimiteit van dergelijke instrumenten niet altijd meer present is. Anderzijds kan gesteld worden dat door de sterke juridisering van aanbestedingen onder invloed van de Europese aanbestedingsregels, bepaalde structuren zijn ontstaan die drempels opwerpen voor de kwaliteiten waar het ontwerp om wordt geroemd en om wordt ingezet, namelijk innovatie, experiment en vernieuwing. Gestelde ervarings- en omzeteisen kunnen op deze wijze een negatieve invloed hebben op de doorstroming van nieuw talent in de architectuursector en vernieuwing en diversiteit onbenut laten, hoezeer de positieve effecten die het stimuleringsbeleid kent, hier ook tegenop wegen.

Door de industrialisatie en specialisatie binnen de bouwsector veranderde de positie van de architect vanaf de jaren zestig. Het beeld van de bouwmeester die de centrale figuur in het bouwproces vormt, is de decennia daarna verschoven naar dat van de deskundige ontwerper die vele partners en adviseurs in het bouwproces kent. De realisatie van projecten werd complexer en hoewel een aantal architectenbureaus deze brede expertise biedt, heeft het in andere gevallen als gevolg gehad dat ontwerpers zich steeds meer met organisatorische taken dienden bezig te houden.

De toegenomen publieke belangstelling voor het vak had niet alleen in veel situaties een meer publieke rol voor de architect als gevolg maar weerspiegelde zich ook in maatschappelijke erkenning via de titelbescherming, die vanaf 1991 van kracht werd. Dat de titelwet tot stand kwam dankzij Europees beleid en niet op initiatief van de opeenvolgende regeringen in de jaren zeventig en tachtig die een vrije markt prefereerden, wees op een supranationale professionalisering van het vak en een versterking van de positie van de ontwerper.

Het al dan niet reëel bestaande primaat van het ontwerp maakte in de jaren zeventig en tachtig plaats voor een geïnstitutionaliseerd overleg waarin het ontwerp onderdeel werd van discussie en inspraak onder burgers en andere belanghebbenden. De autonomie van de architect werd misschien enigszins hersteld door de opkomst van een nieuwe generatie ontwerpers in de jaren tachtig die gestaag een reputatie opbouwden met het ontwerpen van grote projecten en beeldiconen. Dit werd mede mogelijk gemaakt doordat de projecten in de stedelijke vernieuwing minder vastomlijnd waren en om nieuw, op de verbeelding gebaseerd ontwerpend onderzoek vroegen. Hierbij had de ontwerper een meer conceptuele inbreng in een vroeg stadium van de planvorming.

In een aantal projecten had de ontwerpende architect of stedenbouwkundige tevens een leidende rol in het masterplan. Dit hield verband met het feit dat een deel van de architectenprofessie zich met stedenbouwkundige vraagstukken ging bezighouden en de grenzen tussen de beide disciplines vervaagden. Architecten ontwikkelden stedelijke concepten op een hoger schaalniveau dan dat van een enkel gebouw, en baseerden zich hierbij op eigen onderzoek en theorievorming. Ontwerpend onderzoek en globale planvorming deden een groter beroep op integrerende en leidende kwaliteiten. Om deze kwaliteiten werd vanaf de jaren negentig binnen gemeenten ook steeds vaker een stadsarchitect aangesteld, een centraal, soms extern figuur dat de continuïteit en samenhang van plannen moet waarborgen en zorg moet dragen voor de ruimtelijke kwaliteit van de stad.

De rol van de particuliere architect echter is de afgelopen decennia minder autonoom en minder leidend geworden. De nieuwe contractvormen dragen hier deels aan bij door de opname van de ontwerper in een consortium dat de regie voert over het ontwerp. Ook de toegankelijkheid tot een publieke bouwopdracht is verkleind door de eisen bij de aanbestedingsregels en de schaalvergroting die de geïntegreerde contractvorm kenmerkt. In die zin is de positie van het vak niet verbeterd omdat het krachtenveld waarin de ontwerper moet opereren juist complexer en veeleisender is geworden. De geconstateerde ontwikkelingen in ogenschouw genomen, vergt het van hedendaagse en toekomstige ontwerpers verschillende nieuwe vaardigheden die hen via scholing en praktijk in staat moeten kunnen stellen hun ontwerpen adequaat in de nieuwe context te kunnen laten opereren.

6. Bibliografie

- J.E. Abrahamse, J. van Campen, *Niet grijs!: architectuur en lokaal bestuur: handboek gemeentelijk architectuurbeleid*, Rotterdam 1995.
- Adviescommissie inzake het industriebeleid, G.A. Wagner, *Naar een nieuw industrieel élan*, Den Haag 1981.
- H. d'Ancona e.a., *Nederlandse architectuur en stedenbouw '45-'80: opstellen, vraagsprekken, documentatie*. Amsterdam 1984.
- 'Architectuur onderbelicht in partijprogramma's', *BladNA* (1994) nr. 3 (maart), pp. 13-16.
- D.B. Baarda, M.P.M. de Goede, J. Teunissen, *Basisboek kwalitatief onderzoek*, Groningen/Houten 2001.
- J. van Bergen, *WAT: van experiment naar beroepservaringperiode*, Den Haag 2010.
- B. van Berkel, C. Bos, 'De nieuwe rol van de architect', *De Architect* (2004), nr. 9, pp.
- A. Betsky, 'Rem Koolhaas: het vuur van manhattanisme in de ijsberg van het modernisme', in: V. Patteeuw (red.), *Wat is OMA: betreffende Rem Koolhaas en het Office for Metropolitan Architecture*, Rotterdam 2003, pp. 24-38.
- H. Blokland, *Publiek gezocht. Essays over cultuur, markt en politiek*, Amsterdam 1997.
- W.S. van der Boor, *Stedebouw in samenwerking. Een onderzoek naar de grondslagen voor publiek-private samenwerking in de stedebouw*, Alphen aan de Rijn 1991.
- M.A.P. Bovens, P. 't Hart, M.J.W. van Twist, *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek*, Den Haag 2007.
- T. Brandsen, W. van de Donk, P. Kenis, *Meervoudig bestuur: publieke dienstverlening door hybride organisaties*, Den Haag 2006.
- H. van der Cammen, L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening: van grachtengordel tot vinex-wijk*, Utrecht 2003.
- J. van Campen, C. Jansen (red.), *Niet grijs! architectuur en beleid: handboek voor opdrachtgevers die te maken hebben met landschapsarchitectuur, stedenbouw, architectuur en openbare ruimte op lokaal niveau*, Amsterdam 1997.

J. van Campen, *Kompas: handleiding en voorbeeldmodellen bij het uitschrijven van ontwikkelingscompetities*, Amsterdam 2001.

P. Castenmiller, *Onverschillige democratie: betrokkenheid bij de lokale politiek*, Amsterdam 1994.

H.L.M Coenen, *Jo Coenen schetsen: Noordknoop Céramique Maastricht*, Rotterdam 2001.

Deregulering van overheidsregelingen: eindbericht van de commissie vermindering en vereenvoudiging van overheidsregelen, Den Haag 1984.

H. van Dijk, 'Het architectuurmuseum als brein', *Wonen TABK* (1985) nr. 11-12, p. 46.

F. van Dillen, 'Kattenbosch Rosmalen: een proces waarin de bewoners zelf beslissen', *Plan* (1979), nr. 1.

H. Dijstelbloem, P. den Hoed, J.W. Holtslag e.a. (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), *Het gezicht van de publieke zaak. Openbaar bestuur onder ogen*, Amsterdam 2010.

A. Duivesteijn, *De stad als bewuste schepping: over architectuur en politiek*, Rotterdam 1994.

Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, *De bouwproductie en de behoefte aan hoger opgeleide bouwkundigen op de middellange termijn*, Amsterdam 1989.

F. Feddes, 'Het institutioneel ontwerp als geheugen: rondetafelgesprek over de ontwerpfunctie van het landsbestuur.' in: College van Rijksadviseurs, *Institutioneel ontwerp, relict, revival of revisie*, Den Haag 2006, pp. 56-72.

P. Hekkert, P. van Wieringen, *Oordeel over kunst. Kwaliteitsbeoordelingen in de beeldende kunst*, Rijswijk 1993.

B. Kempers, 'Kunst met beleid. De 'Arnhemse School' en de politiek', in: J. Fritz-Jobse, I. Middag (red.), *De Arnhemse School: 25 jaar monumentale kunstpraktijk*, Den Haag 1994, pp. 52-63.

E. Lourens, Economisch instituut voor de bouwnijverheid, *De positie van de architect in het bouwproces*, Amsterdam 1990.

Eric Maarten Fontein, *De rechtspositie van de architect 1850-1985: een onderzoek naar de relatie tussen ontwikkelingen in de maatschappelijke positie en rechtspositie*, Delft 1988.

M. Geertse, C. Jansen, B. Talman, *Vijf jaar Europees aanbesteden van architectuuroopdrachten*, Amsterdam 2010.

P. Hekkert, P. van Wieringen, *Oordeel over kunst. Kwaliteitsbeoordelingen in de beeldende kunst*, Rijswijk 1993.

T. Idsinga, *Steen. Nederlandse architecten over hun drijfveren, denkbeelden en werkwijze*, Amsterdam 2009.

C. Jansen, V. Kompier, 'De stadsarchitect: relikwie uit het verleden of superman voor bestuurlijk onvermogen', *Architectuur Lokaal* (1994) nr. 5, pp. 4-5.

N. Köper, *Woekeren met ruimte: over de inrichting van Nederland*, Amsterdam 2010.

B. Lootsma, *Superdutch: de tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur*, Nijmegen 2000.

B. Maandag, 'Eten met een accountantsverklaring', *De Architect* (2007), nr. 6, pp. 30-35.

Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *Derde nota over de ruimtelijke ordening Nederland*, Den Haag 1974.

Ministerie CRM, *Nota Kunst en kunstbeleid*, Rijswijk 1976.

Ministerie CRM, *De zorg voor de vormgeving: probleemstellingennota beeldende kunsten en bouwkunst ten behoeve van het coördinatie overleg van het ministerie van CRM*, Den Haag 1980.

Ministerie VROM, *Actieprogramma deregulering (woning)bouwregelgeving*, Den Haag 1983.

Ministerie VROM, *Vierde nota over de ruimtelijke ordening, deel a: beleidsvoornemen*, Den Haag 1988.

Ministerie VROM, *Ontwerp Nota volkshuisvesting in de jaren negentig*, Den Haag 1988.

Ministerie VROM, *5 PPS projecten voor stedelijke vernieuwing, van voorzet tot voorbeeld*, Amsterdam 1989.

Ministerie VROM, *Vierde nota over de ruimtelijke ordening extra, deel I: ontwerp-planologische kernbeslissing*, Den Haag 1990.

Ministerie VROM, WVC, Nationale Woningraad, *Woningcorporaties en architectuurbeleid. Opvattingen van woningcorporaties over architectonische kwaliteit*, Almere 1991.

Ministeries WVC, VROM, *Ruimte voor architectuur: nota architectuurbeleid*, Den Haag 1991.

Ministeries WVC, VROM, *Voortgangsrapportage architectuurbeleid*, Rijswijk 1994.

Ministeries OCW, VROM, LNV (e.a.), *De architectuur van de ruimte. Nota over het architectuurbeleid 1997-2000*, Den Haag 1996.

Ministerie OCW, VROM, LNV (e.a.), *Ontwerpen aan Nederland, architectuurbeleid 2001-2004*, Den Haag 2000.

Ministerie VROM, *Vijfde nota ruimtelijke ordening, deel 2*, Den Haag 2001.

Ministerie OCW, *Cultuurbeleid in Nederland*, Den Haag 2002.

Ministerie VROM, *Nota ruimte: ruimte voor ontwikkeling, deel 4*, Den Haag 2004.

Ministeries OCW, VROM, LNV (e.a.), *Actieprogramma ruimte en cultuur 2005-2008*, Den Haag 2005.

Ministeries OCW, VROM, LNV (e.a.), *Een cultuur van ontwerpen. Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp*, Den Haag 2008.

M. Musch, 'Poldergrond', *Oase, tijdschrift voor architectuur* (1999) nr. 52, pp. 16-31.

Warna Oosterbaan Martinius, *Schoonheid, welzijn en kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*, Den Haag 1990.

D. Osborne, T. Gaebler, *Reinventing government: how the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*, Reading 1992.

H. Ovink, E. Wierenga (red.), *Ontwerp en politiek*, Rotterdam 2009.

C. van der Peet, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters, twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.

R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland*, Nijmegen 2006.

Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening, *Advies inzake het betrekken van de bevolking bij de vorming van het ruimtelijk beleid*, Den Haag 1970.

Regeerakkoord, Staatscourant, 11 juli 1986.

RIGO Research en Advies BV, *Balans van de stedenbouw. Een impressie van de beroepsgroep, de vakbeoefening en de opvattingen*, Amsterdam 2010.

Rijkgebouwendienst, Atelier Rijksbouwmeester, *Advies Europese aanbestedingen architectendiensten*, Den Haag 2009.

J. van Schooten, 'Waar gaat het met ons vak naartoe?', *De Architect* (2010), nr. 4, p. 74.

W. Smeulers, 'Veranderingen bij de architect', *Plan* (1972), nr. 4, p. 32.

Steunpunt architectuuroopdrachten en ontwerpwedstrijden, *Rapport 'Aanbesteding van architectuuroopdrachten sinds BAO'*, Amsterdam 2009.

Stichting Q, NIROV en De Lijn, *Q-werkboek: kwaliteit in de volkshuisvesting*, Den Haag 1993.

W. Sulsters, 'Een interview met Riek Bakker over de Kop van Zuid Rotterdam', *Oase, tijdschrift voor architectuur* (1993), nr. 35, pp. 22-31.

E. Taverne, A. Duivesteijn, *Bij de gratie van het conflict. Bouwen, wonen en sturen in het tijdperk van de stuifzandsamenleving*, Amsterdam 2008.

E. Terlouw, 'Een eigen huis', *Oase, tijdschrift voor architectuur* (1999) nr. 52, pp. 32-77.

H. Tilman, 'Interview met Cilly Jansen van Architectuur Lokaal', *De Architect* (2004), nr.11, pp. 22-25.

H. Tilman, 'Generatie in opkomst', *De Architect* (2010), nr. 2, pp. 62-72.

René Torenvlied, Jacco Hakfoort (red.), *De staat buitenspel. Overheidssturing en nieuwe instituties*, Amsterdam 2001.

W. Turpijn en H. Vennema, 'Bewonersparticipatie in het bouwproces', *Bouwen en Wonen* (1979), nr. 15 (februari).

S. Umberto Barbieri, *Architectuur en planning: Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983.

M. de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004.

Voorbeeldprojecten in het kader van stedelijk vernieuwing en publiek-private samenwerking, Staatscourant 28 juni 1988.

'Voorstel tot bescherming van de titel architect', *Plan* (1972), nr. 4, p. 53.

N. de Vreeze (red.), *Kwaliteit in discussie – woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, Deventer 1989.

N. de Vreeze, M. van Aerschot, *Stadsarchitecten en stadsbouwmeesters: onafhankelijke adviseurs van gemeentebesturen over ruimtelijke kwaliteit*, Amsterdam 2010.

Werkgroep 5x5, *Initiatief en inspiratie: thema's voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stadsontwikkeling*, Amsterdam 1989.

Wet op specifiek cultuurbeleid, 1993.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*, Den Haag 1980.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Van de stad en de rand*, Den Haag 1990.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek*, Den Haag 1998.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Het borgen van publiek belang*, Den Haag 2000.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Het gezicht van de publieke zaak*, Den Haag 2010.

Zandvoort Ordening & Advies, *Architectuurbeleid door gemeenten, een inventariserend onderzoek*, Den Haag 1989.

Zandvoort Ordening & Advies, *Brochure gemeentelijke overheid en architectonische kwaliteit*, Den Haag 1990.